



Revista Galega de Administración Pública, EGAP
Núm. 69_xaneiro-xuño | pp. 5-32
Santiago de Compostela, 2025
<https://doi.org/10.36402/regap.v2i69.5353>
© Carmen Vitale

ISSN-e: 1132-8371 | ISSN: 1132-8371

Recibido: 17/09/2024 | Aceptado: 26/06/2025

Editado bajo licencia Creative Commons Attribution 4.0 International License

«Il sentiero del Brigante» (a ruta do Bandoleiro). Itinerarios turístico-culturais e restricións paisaxísticas entre a normativa e a praxe

«Il sentiero del Brigante»
(la ruta del Bandolero).
Itinerarios turístico-culturales
y restricciones paisajísticas
entre la normativa y la praxis

‘Il sentiero del Brigante’ (The
Brigand’s Trail): Regulation
and Praxis for Cultural
Tourism Itineraries and
Landscape Restrictions

69 Regap

Regap



ESTUDOS

CARMEN VITALE
Investigadora
Universidade de Macerata
carmen.vitale@unimc.it

Resumo: O ensaio aborda a cuestión da protección paisaxística dunha ruta de turismo cultural a través da medida de declaración de interese público. Despois de recordar as posicións predominantes da xurisprudencia administrativa sobre o exercicio da potestade ministerial de coacción, reconstrúe os trazos esenciais da regulación dos itinerarios turístico-culturais, á luz dun recente proxecto de lei sobre a materia, e conclúe con algunhas reflexións acerca da cuestión da relación entre os itinerarios turístico-culturais e o desenvolvemento de territorios fráxiles e sobre a conveniencia do uso do poder de coacción (e os seus límites) en casos similares.

Palabras clave: Paisaxe, patrimonio cultural, itinerarios, valorización, desenvolvemento local.

Resumen: El ensayo aborda la cuestión de la protección paisajística de una ruta de turismo cultural a través de la medida de declaración de interés público. Después de recordar las posiciones predominantes de la jurisprudencia administrativa sobre el ejercicio de la potestad ministerial de coacción, reconstruye los rasgos esenciales de la regulación de los itinerarios turístico-culturales, a la luz de un reciente proyecto

de ley sobre la materia, y concluye con algunas reflexiones acerca de la cuestión de la relación entre los itinerarios turístico-culturales y el desarrollo de territorios frágiles y sobre la conveniencia del uso del poder de coacción (y sus límites) en casos similares.

Palabras clave: Paisaje, patrimonio cultural, itinerarios, valorización, desarrollo local.

Abstract: The essay addresses the issue of landscape protection of a cultural tourism route through the measure of declaration of public interest. After recalling the prevailing positions of administrative jurisprudence on the exercise of the ministerial power of constraint, it reconstructs the essential features of the regulation of cultural tourist itineraries, in the light of a recent draft law on the subject, and concludes with some reflections on the issue of the relationship between cultural tourist itineraries and the development of fragile territories and on the appropriateness of the use of the power of constraint (and its limits) in similar cases.

Key words: Landscape, cultural heritage, itineraries, recovery, local development.

SUMARIO: Introducción. 1. «A ruta do Brigante» no interior da Rexión de Calabria. 2. Réxime xurídico dos itinerarios turístico-culturais: entre a pluralidade da normativa e intentos de racionalización. 3. Restricións paisaxísticas para a conservación dos itinerarios turístico-culturais: «coñecer ben para actuar ben». 4. Itinerarios turístico-culturais e valorización do territorio (do interior da rexión): utilidade das restricións paisaxísticas. 5. Conclusións: o Camiño de Santiago en España para comparar coas normas italianas.

Introdución

O 18 de decembro de 2023 publicáronse no Diario Oficial do Estado¹ as medidas con que a Dirección Xeral de Arqueoloxía, Belas Artes e Paisaxe da Secretaría Rexional de Calabria declaraba os edificios e as zonas situadas dentro do perímetro da ruta do Brigante de grande interese público e, polo tanto, suxeitos a protección paisaxística en virtude dos artigos 136, 137, 140 e 141 do Decreto lei n.º 42 de 2004.

As devanditas medidas pertencen a un procedemento destinado a protexer o itinerario, xa iniciado coa candidatura da Ruta para formar parte do Atlas dos Camiños de Italia presentada pola FAI (delegación de Reggio Calabria) e a asociación GEA.

O proxecto dun Atlas Dixital dos Camiños de Italia² naceu en 2016 durante o Ano Nacional dos Camiños (convocado pola Directiva do daquela MiBACT «*Cammini*» o 16 de decembro de 2025), co obxectivo de poder actualizar regularmente os sendeiros e as rutas, e de cara a revalorizar a paisaxe e facer promoción da rexión.

A este respecto, a Directiva do Ministerio³ definiu os *Camiños* como «itinerarios culturais de especial importancia europea e/ou nacional que poden percorrerse a pé ou mediante outras formas de mobilidade pouco invasivas e sostibles, e ofrecen o desfrute do vasto patrimonio natural e cultural, así como unha oportunidade de poñer en valor os atractivos naturais e culturais dos seus territorios».

¹ As medidas e os gráficos que as acompañan están dispoñibles en <https://www.calabria.cultura.gov.it> e no sitio web da Soprintendenza Archeologia Belle Arti e Paesaggio per la città metropolitana di Reggio Calabria e la provincia di Vibo Valentia en <https://sabap-rc.cultura.gov.it/>.

² <https://www.italianostra.org/sezioni-e-consigli-regionali/atlante-digitale-dei-cammini-ditalia/>

³ <https://storico.beniculturali.it/mibac/multimedia/MiBAC/documents/feed/pdf/Direttiva%202016-imported-56667.pdf>.

No proxecto participaron os gobernos do Estado, as rexións e os municipios, e particulares para revalorizar os 6.600 km de camiños que cumprían cos criterios definidos polo Comité⁴ (composto polo Ministerio, os gobernos rexionais e das provincias autónomas e a ANCI, Asociación Nacional de Municipios Italianos), o cal debía avaliar os informes e decidir a incorporación dos camiños no Atlas.

A primeira elaboración oficial do mapa, presentada o 4 de novembro de 2017, continúa máis de 40 camiños, entre eles a ruta do Brigante. Non obstante, dos 116 revisados polo Comité dos Camiños, só 44 foron aceptados, mentres que de entre os 72 sendeiros restantes presentados ao Comité, nun principio non incluídos no Atlas, dous son de especial interese: a vía *Appia* e a vía *Francigena*.

O caso e as medidas en cuestión suscitan interese por diferentes motivos. En primeiro lugar, as medidas de protección paisaxística aquí mencionadas caracterízanse por representar o primeiro caso dunha ruta protexida como itinerario turístico-cultural polo Ministerio de Cultura co propósito de protexer as súas características naturais e os seus centros históricos, mediante a elaboración de normas comúns para a xestión dos proxectos de transformación actuais e futuros.

Trátase, por outra parte, das medidas de protección paisaxística máis ambiciosas para unha rexión (Calabria) que figura entre as menos sometidas a restricións de Italia⁵ e na cal aínda non se aprobou un plan paisaxístico⁶.

A segunda razón concirne á relación entre a protección da paisaxe e os itinerarios turístico-culturais. Vista a correlación entre a valorización da paisaxe e a creación de itinerarios turístico-culturais, posta de relevo pola doutrina⁷ e explicitada polo poder lexislativo⁸ (así como polo Ministerio coa Directiva antes citada), formúlase aquí a cuestión de se os instrumentos que o Código de Bens Culturais dispón para a protección da paisaxe (e, en concreto, as medidas restritivas) son adecuados para protexer e poñer en valor os camiños.

Por último, en termos xerais, o asunto brinda a oportunidade de retomar unha cuestión ben presente e debatida na doutrina⁹: se os itinerarios de turismo cultural poden influír positivamente no desenvolvemento dos territorios¹⁰, sobre todo dos máis vulnerables, e en que condicións.

⁴ Presenza de rutas lineais e accesibles; presenza de sinais horizontais e verticais en cada etapa; ruta de uso seguro; porcentaxe de vías asfaltadas non superior ao 40%; etapas con servizos de asistencia ao sendeirista; descrición en liña na web de cada etapa; servizos de restauración e aloxamento a menos de 5 km da ruta; presenza dun órgano de goberno da ruta; mantemento e vixilancia do percorrido; xeorreferenciación da ruta; actualización periódica da web da ruta.

⁵ <https://sitap.cultura.gov.it/>.

⁶ Véxanse os plans aprobados en xuño de 2021, https://media.beniculturali.it/mibac/files/boards/388a5474724a15af0ace7a40ab3301de/file_pdf/Pianificazione%20paesaggistica%20-%20Quadro%20sinottico%20-%20aggiornamento%20giugno%202021.pdf.

⁷ Cfr. L. CASINI, *Valorizzazione e gestione*, en C. BARBATI, M. CAMMELLI, L. CASINI, G. PIPERATA, G. SCIULLO, *Diritto del patrimonio culturale*, Bologna, 2020, 214.

⁸ Cfr. apdo. 3 ter do art. 11, Decreto lei n.º 83/2014 e apdo. 2 do art. 6 da Lei de pequenos municipios, 6 de outubro de 2017, n.º 158.

⁹ <https://www.agenziacoesione.gov.it/wp-content/uploads/2022/01/Snai-Versante-Ionico-Serre-Doc-strategico-22.3.21.pdf>.

¹⁰ Sobre este tema, A. Sau, *Le frontiere del turismo culturale*, Aedon, 1, 2020. Afonda sobre este tema o cap. IV do libro de A. Areddu, *Contributo allo studio degli itinerari culturali*, Nápoles, 2019. Máis recente, B. Accettura, M. Brocca, F.F. Tuccari,

1. A ruta do Brigante no interior da Rexión de Calabria

A ruta do Brigante esténdese polas cristas das montañas de Calabria, unindo o Parque do Aspromonte co Parque de Serre. Percorre as pegadas dos bandoleiros ao longo de 140 km, atravesando 2 provincias, cruzando 31 municipios e 5 centros históricos das provincias de Reggio Calabria e Vibo Valentia (Fabrizia, Mongiana, Bivongi, Serra San Bruno e San Stefano in Aspromonte).

É unha ruta cultural caracterizada polo seu relevante interese natural, grazas á presenza de bosques, regueiros, fervenzas, paisaxes montañosas e mediterráneas, pero tamén de asentamentos rurais, residencias señoriais, poboacións, excepcionais obras arquitectónicas e xacementos de arqueoloxía industrial¹¹.

É interesante sinalar, tamén con respecto ás consideracións que seguen, que a zona afectada polas medidas está cualificada como zona interior da Rexión de Calabria, para os efectos da Estratexia Nacional para as Zonas Interiores (SNAI, pola súa sigla en italiano)¹². En particular, os cinco centros históricos de Fabrizia, Mongiana, Bivongi, Serra San Bruno e San Stefano in Aspromonte pertencen á zona interior Versante Ionico-Serre¹³.

A este respecto, cabe recordar que a principal acción entre as previstas dentro da Estratexia para a zona pola SNAI nestes territorios contempla a creación dun «Biodistrito»¹⁴, co «obxectivo de estruturar o territorio a xeito de Distrito como un instrumento de gobernanza local, que poida poñer de manifesto os valores da biodiversidade e a singularidade da produción agraria, orientado a activar o modelo de distrito alimentario, para favorecer a integración de recursos, apoiar e fortalecer as identidades locais e caracterizar e orientar os procesos.

O Distrito eríxese como instrumento de gobernanza local, unha especie de axencia para o desenvolvemento sostible, co fin de lograr a integración entre as comunidades locais e entre os sectores de produción, e para deseñar e desenvolver redes no territorio que se conecten e permitan, cun aumento da complexidade da acción, responder aos fenómenos territoriais e socioeconómicos actuais. Tamén busca a preservación e valorización do patrimonio histórico-cultural e dos recursos ambientais, de acordo cos principios da sostibilidade, establecendo relacións co sistema turístico local»¹⁵. Ademais do Biodistrito, a Estratexia para a zona prevé precisamente

Turismo sostenibile e politiche territoriali. Profili giuridici, <https://www.ambientediritto.it/dottrina/turismo-sostenibile-e-politiche-territoriali-profilo-giuridici/>.

¹¹ Véxase o informe que acompaña as medidas.

¹² Ao respecto, pódese consultar la Strategia nazionale per le aree interne: definizione, obiettivi, strumenti e governance, Materiali Uval, 2014, MUVAL_31_Aree_interne.pdf. Véxanse tamén as Linee guida del Mibact per la Strategia nazionale per le aree interne, http://focus.formez.it/sites/all/files/linee_guida_mibact_v05122016.pdf.

¹³ <https://www.agenziacoazione.gov.it/wp-content/uploads/2022/01/Snai-Versante-Ionico-Serre-Doc-strategico-22.3.21.pdf>.

¹⁴ Non obstante, parece que o proceso de formalización aínda non concluíu, <https://www.galserrecalabresi.it/biodistretto-delle-serre/>.

¹⁵ <https://www.agenziacoazione.gov.it/wp-content/uploads/2022/01/Snai-Versante-Ionico-Serre-Doc-strategico-22.3.21.pdf>, p. 38.

a creación de rutas e itinerarios destinados ao reposicionamento competitivo dos destinos turísticos¹⁶.

O exemplo proposto, entre os moitos outros dispoñibles, confirma unha clara correlación entre os itinerarios de turismo cultural e o desenvolvemento dos territorios, especialmente os denominados fráxiles (sección 4), e a recorrencia de certas cuestións xerais relativas aos itinerarios de turismo cultural (en primeiro lugar, a da gobernanza dos itinerarios, na cal nos centraremos a continuación).

2. Réxime xurídico dos itinerarios turístico-culturais: entre a pluralidade da normativa e intentos de racionalización

Antes de considerar as implicacións que derivan respecto á regulación xurídica positiva das medidas restritivas do Ministerio, pode ser útil recordar brevemente que é un itinerario de turismo cultural.

A este respecto, cómpre partir da definición que figura nun dos primeiros e máis interesantes estudos sobre o tema, segundo a cal «os itinerarios son percorridos por etapas (nodos), conectados por segmentos, caracterizados por un (ou varios) tema cultural unificador, que dá sentido a todo o itinerario, o cal se desenvolve de forma lineal, reticular ou en espiral, afectando a un territorio máis ou menos amplo. A conexión funcional de segmentos e nodos co tema e ter como referencia un territorio concreto son, polo tanto, os seus elementos estruturais. A función é organizar e promover a difusión do turismo cultural e o emprego xuvenil¹⁷».

A definición anterior expón algúns dos elementos máis característicos dos itinerarios, explorados en profundidade en estudos posteriores dedicados a este tema¹⁸. O primeiro dato refírese ao carácter «territorial» do itinerario (a estreita correlación cun territorio máis ou menos extenso), que sitúa as cuestións relativas aos itinerarios de turismo cultural no marco das políticas territoriais consideradas nun sentido amplo. O segundo dato deriva do carácter «funcional» do itinerario (difusión do turismo cultural e fomento do emprego xuvenil), que en certa medida prevalece sobre a súa connotación xurídica.

Noutras palabras, o itinerario cultural pode definirse máis polas funcións desempeñadas que pola coherencia entre unha ou varias entidades xurídicas concretas, como o demostran as leis rexionais que non fan referencia específica aos itinerarios turístico-culturais como tales, senón que regulan diferentes institucións que perseguen os mesmos fins (valorización do territorio, creación de redes de servizos e

¹⁶ <https://www.agenziacoesione.gov.it/wp-content/uploads/2022/01/Snai-Versante-Ionico-Serre-Doc-strategico-22.3.21.pdf>, p. 45.

¹⁷ S. Amoroso, Gli itinerari turistico culturali nell'esperienza amministrativa italiana, Aedon, 3, 2000.

¹⁸ Fai referencia, en particular, á monografía de A. Ardu, Contributo allo studio degli itinerari culturali, Nápoles, 2019, espec. 30 e ss.

reforzo das infraestruturas mediante o financiamento de proxectos ad hoc), como é o caso da creación dos distritos culturais¹⁹ ou ecomuseos²⁰.

As múltiples e heteroxéneas referencias normativas (sobre todo rexionais²¹, como as rutas do viño, rutas do aceite, rutas de transhumancia e ecomuseos), consecuencia de atribuír a cuestión á competencia rexional (dada a súa función de revalorización do patrimonio cultural), confirman tamén a pluralidade e heteroxeneidade dos diferentes tipos que poden adscribirse á categoría de itinerario turístico-cultural.

Ademais, os itinerarios culturais, tal e como se definiu anteriormente, poden abranguer diferentes elementos: bens culturais e paisaxísticos, segundo o artigo 10 do Código de Bens Culturais e da Paisaxe, ademais do patrimonio inmaterial, relativo ao conxunto de tradicións, costumes e coñecementos (como a produción artesanal, vitivinícola ou gastronómica).

Por todo iso, a instauración ou realización do itinerario leva consigo a implicación necesaria de entes públicos e privados (como o proceso de elaboración do Atlas dos Camiños ou o caso do Biodistrito das serras calabresas) e, polo tanto, a busca de mecanismos de coordinación axeitados ou de gobernanza do propio itinerario²², que representa outra das principais cuestións relacionadas coa regulación dos itinerarios.

No ámbito normativo, cabe sinalar que as disposicións nacionais e rexionais non menoscaban as referencias normativas relativas aos itinerarios turístico-culturais, que, é máis, gozan dunha atención significativa e crecente a escala europea e internacional e son obxecto dunha regulación multinivel²³.

En particular, o Consello Europeo foi o responsable do lanzamento do programa de itinerarios culturais²⁴ coa Declaración de Santiago de Compostela. Nas resolucións CM/RES (2010) 53 e máis tarde CM/RES (2013) 66, pódese identificar substancialmente o núcleo duro da normativa europea sobre itinerarios.

¹⁹ Ao respecto, véxase G.P. Barbetta, M. Cammelli, S. Della Torre (eds.), *I distretti culturali. Dalla teoria alla pratica*, Boloña, 2013.

²⁰ Véxanse, en especial, a lei rexional de Puglia do 6 de xullo de 2011, n.º 15, *Istituzione degli ecomusei della Puglia*; a de Lombardía, 7 de outubro de 2016, n.º 25, *Politiche culturali della regione Lombardia. Riordino normativo*; a de Friuli-Venecia Giulia, 20 de xuño de 2006, n.º 10, *Istituzione degli ecomusei in Friuli Venezia-Giulia. Sobre o tema dos ecomuseos*, entre outros, V. Caputi Jambreggi, *Interventi sul territorio extraurbano, Ecomusei, paesaggi, periferie, in giustamm.it*, 2019, 11; F. Fracchia, L.Gili, *Ecomusei e aree protette tra sussidiarietà e sviluppo sostenibile*, en W. Cortese (eds.), *Diritto al paesaggio e diritto del paesaggio*. *Actas do Congreso de Lampedusa*, 21-23 de xuño de 2007, Editoriale Scientifica, Nápoles, 2008; G. Reina, *L'ecomuseo fra territorio e comunità*, Id. (eds.), *Gli ecomusei, Una risorsa per il futuro*, Venecia, 2014.

²¹ Véxase, entre outras, a lei rexional de Lombardía, 7 de outubro de 2016, n.º 25 *Politiche regionali in materia culturale. Riordino normativo*, que, no art. 20, define unha categoría omnicaomprensiva de itinerario turístico-cultural. Pode atoparse unha definición xeral na lei rexional das Marcas, 9 de febreiro de 2010, n.º 4, *Norme in materia di beni e attività culturali*, que no art. 2 indica a organización de itinerarios culturais e turísticos como un dos fins do desenvolvemento. Máis vaga é a mención na lei rexional de Puglia, 25 de xullo de 2013, n.º 17, *Disposizioni in materia di beni culturali, relativa «aos itinerarios de visita» xenéricos* (art. 4, apdo. 1, let. f). Na lei rexional dos Abruzos, 3 de marzo de 2005, n.º 19, *Norme per la costituzione dei Consorzi di beni culturali e delega di funzioni regionali*, defínese exhaustivamente a constitución de consorcios de patrimonio cultural, como entidades encargadas da organización de itinerarios turístico-culturais; a lei rexional de Emilia-Romaña, 7 de abril de 2000, n.º 23, *Disciplina degli itinerari enogastronomici dell'Emilia-Romagna*; lei rexional de Basilicata, 11 de agosto de 2015, n.º 27, *Disposizioni in materia di patrimonio culturale finalizzate alla valorizzazione, gestione e fruizione dei beni materiali e immateriali della Regione Basilicata*; lei do 7 de agosto de 1997, n.º 270, *Piano degli interventi di interesse nazionale relativi a percorsi giubilari e pellegrinaggi in località al di fuori del Lazio*, emitida de cara ao xubileu do ano 2000; lei rexional de Molise, 5 de maio de 2005, n.º 19, *Promozione, tutela e valorizzazione del patrimonio tratturale e della civiltà della transumanza nella regione Molise*.

²² https://www.icomositalia.com/_files/ugd/57365b_d8d00a05c0da4f5f83d87b5771796fd7.pdf.

²³ Ao respecto, de novo, A. Areddu, *Contributo*, cit., espec. 47 e ss.

²⁴ <https://www.coe.int/it/web/cultural-routes/about>.

Segundo o APA (Acordo Parcial Ampliado)²⁵ asinado polo Consello Europeo e recollido finalmente na segunda das resolucións mencionadas, o itinerario sería «un proxecto de cooperación cultural, educativa, patrimonial e turística destinado a desenvolver e promover un itinerario ou unha serie de itinerarios baseados nun camiño histórico, un concepto ou unha persoa, un fenómeno cultural de dimensións transnacionais que sexan relevantes para a comprensión e o respecto dos valores europeos comúns».

Deste xeito, a normativa europea sobre itinerarios caracterízase esencialmente por dous perfís: o educativo e cultural (orientado á comprensión e o respecto dos valores europeos) e o cooperativo (caso dun proxecto de cooperación).

A escala internacional²⁶, ademais da Convención da Unesco, que admite o recoñecemento dos itinerarios como patrimonio digno de protección²⁷, cabe mencionar o Documento sobre itinerarios turístico-culturais do ICOMOS²⁸, que resulta especialmente interesante, sobre todo cando afirma que «o recoñecemento dos itinerarios culturais como novo concepto ou categoría de patrimonio cultural concorda e non se solapa con outras categorías de bens...»²⁹, encaixando co fenómeno xeral de ampliación da definición de patrimonio cultural³⁰, que leva a doutrina a preferir o concepto de «patrimonio cultural»³¹.

En definitiva, como se observou³², malia non identificarse unha institución xurídica regulada unitariamente por normas xurídicas (que non son imprescindibles para a constitución do propio itinerario), o establecemento de itinerarios turístico-culturais é cada vez máis frecuente no ámbito administrativo, ao que, con frecuencia, acaban vinculándose normas xurídicas ad hoc ou procedementos administrativos (como no caso que nos ocupa) segundo un proceso de abaixo cara a arriba, coñecido noutros sectores do dereito administrativo (como, por exemplo, na xestión de bens comúns).

A este respecto, cabe citar dous recentes proxectos de lei (5 de agosto de 2021) n.º 2367 do Senado, Disposicións para a promoción dos camiños como itinerarios culturais. Delegación de competencias ao Goberno en materia de camiños³³, asignado

²⁵ [https://www.coe.int/it/web/cultural-routes/about-the-epa#:~:text=L'Accordo%20Parziale%20Allargato%20\(APA,con%20altri%20paesi%20e%20regioni.](https://www.coe.int/it/web/cultural-routes/about-the-epa#:~:text=L'Accordo%20Parziale%20Allargato%20(APA,con%20altri%20paesi%20e%20regioni.)

²⁶ Pódense atopar algunhas referencias aos itinerarios de turismo cultural nas Directrices da UNESCO <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>. Ao respecto, A. Areddu, *Analisi giuridica degli itinerari culturali*, Aedon, 1, 2020.

²⁷ A este respecto, o MIC iniciou o proceso de inscrición da Appia Antica na Lista de Patrimonio Mundial, <https://www.unesco.it/it/news/il-ministero-della-cultura-avvia-liter-di-candidatura-della-via-appia-antica-per-liscrizione-nella-lista-del-patrimonio-mondiale-dellunesco/>.

²⁸ https://www.icomositalia.com/_files/ugd/57365b_d8d00a05c0da4f5f83d87b5771796fd7.pdf.

²⁹ Véxase o preámbulo do documento.

³⁰ Sobre a noción de patrimonio cultural, en particular, L. Casini, *Patrimonio culturale*, in Enc. dir., I tematici, III, Funzioni amministrative, Milán, 2022, 817 e ss.; S. Cassese, *I beni culturali dalla tutela alla valorizzazione*, Gda, 7, 1998, 673 e ss.; A. Lupo, *La nozione positiva di patrimonio culturale alla prova del diritto globale*, Aedon, 2, 2019, A. Tarasco, *Il patrimonio culturale. Concetto, problemi, confini*, Nápoles, Ed. Scientifica, 2019; G. Volpe, *Patrimonio al futuro. Un manifesto per i beni culturali ed il paesaggio*, Milán, Electa, 2015; G. Morbidelli, A. Bartolini, *L'immateriale economico nei beni culturali*, Turín, Giappichelli, 2016.

³¹ M. Cammelli G. Piperata, *Patrimoni culturali: innovazioni da completare; tensioni da evitare*, Aedon, 1, 2022.

³² Pode remitirse a C. Vitale, *Percorsi di valorizzazione sostenibile del patrimonio culturale e promozione turistica: la disciplina degli itinerari enogastronomici per lo sviluppo dei territori*, Agr. ist. merc., 3, 2018, 51.

³³ <https://www.senato.it/service/PDF/PDFServer/BGT/01313729.pdf>.

á Comisión de Educación Pública e Patrimonio Cultural o 9 de febreiro de 2022 e n.º 562, aprobado pola Comisión de Cultura o 7 de febreiro de 2024, Disposicións para a promoción dos camiños como itinerarios culturais³⁴.

Os proxectos de lei citados, moi similares en esencia, presentan distintos perfís de interese. O primeiro está relacionado co intento de racionalizar e simplificar a normativa pertinente, a través dunha serie de normas de principio, útiles para identificar unha categoría unitaria de itinerarios turístico-culturais, cuxa definición deriva da coexistencia de determinados requisitos³⁵, substancialmente superpostos aos previstos para a inclusión do camiño nos Camiños de Italia antes mencionados (véxase nota ao pé de páxina 4) ou, no seu lugar, da presenza das consabidas características presentes na lexislación europea e rexional³⁶.

O segundo elemento está relacionado coa ampliación considerable dos fins do itinerario³⁷, que poñen de manifesto o seu carácter instrumental con respecto á satisfacción de intereses públicos primarios (protección do patrimonio cultural, valorización das poboacións, impulso da actividade turística e cultural dos territorios). Tamén cabe destacar como no primeiro dos dous proxectos de lei se explicaba oportunamente a función de apoio dos itinerarios de turismo cultural respecto ás accións previstas dentro da Estratexia Nacional para as Zonas Interiores.

O terceiro dato destacable é de carácter organizativo e refírese á definición dun modelo articulado de gobernanza do sistema de camiños. En concreto, prevese a creación dun Centro de Control Nacional de Camiños (artigo 3), establecido na Presidencia do Consello de Ministros coa función de formular propostas³⁸, así como de carácter

³⁴ <https://www.senato.it/leg/19/BGT/Schede/FascicoloSchedeDDL/ebook/56673.pdf>.

³⁵ Artigo 1, Decreto lei n.º 2367 «Para os efectos desta lei, considéranse “camiños” os itinerarios culturais de particular relevancia que reúnan as seguintes características: a) ser accesibles a pé, en bicicleta, a cabalo ou mediante outras formas de mobilidade pouco invasivas e sostíbeis, en calquera caso por medios non motorizados, con excepción dos casos en que o uso de medios motorizados sexa necesario para actividades de salvamento, protección civil e mantemento, así como para actividades agroforestais ou no caso de que resulten imprescindibles para persoas con mobilidade reducida; b) ser recoñecidos como merecedores de protección por conectaren lugares con valor histórico destacado, xa sexa polos seus feitos ou personaxes históricos, a súa arte e cultura, ciencia, literatura, arquitectura, relixión e espiritualidade, acontecementos sociais ou tradicións histórico-culturais, vitivinícolas e gastronómicas, ou pola presenza de contornas naturais, de rúas ou trazados históricos.

³⁶ Cfr. artigo 1 do Decreto n.º 562 «A República promove e valoriza os camiños, incluídas as vías navegables fluviais e marítimas, como itinerarios de importancia europea, nacional ou rexional, que poden percorrerse a pé ou con outras formas de mobilidade pouco invasivas e sostíbeis, sen a axuda de vehículos de motor, divididos en etapas diarias, que representan unha forma de gozar do rico patrimonio natural e cultural, a valorización dos atractivos culturais, históricos, artísticos, relixiosos, lingüísticos, paisaxísticos, enogastronómicos e deportivos, así como o desenvolvemento turístico dos territorios en cuestión. Sen prexuízo do disposto na primeira frase, autorízase a circulación motorizada dos medios indispensables para permitir a accesibilidade das persoas con mobilidade reducida».

³⁷ Abranguen desde a protección e valorización dos monumentos, lugares e sitios de interese histórico, cultural, relixioso e natural, pasando pola protección do medio ambiente e da paisaxe, ata a valorización das poboacións, a reactivación das actividades culturais nos territorios limítrofes ou polos que pasa unha ruta e os servizos de aloxamento, como apoio a unha estratexia nacional en favor das zonas interiores; entre outros fins do estudo atópanse os relacionados coa gastronomía e viticultura, así como os relativos ás tradicións e o patrimonio cultural. Non queda atrás o obxectivo de promover estilos de vida axeitados e a capacidade integradora das actividades culturais e turísticas especificamente adaptadas ás persoas discapacitadas ou con mobilidade reducida, artigo 1 de ambos os dous textos.

³⁸ En relación con: 1) accións dirixidas a apoiar a protección, valorización e recuperación de testemuños e legados históricos, culturais, relixiosos, ambientais e paisaxísticos relacionados cos camiños; 2) accións dirixidas a apoiar e coordinar a protección e valorización de poboacións e centros históricos; 3) iniciativas de promoción e apoio ás actividades artísticas, artesanais e tradicionais, e outras actividades comerciais recoñecidas como expresión da identidade cultural colectiva en virtude das Convencións da UNESCO; 4) iniciativas, tamén coa participación de universidades, institutos culturais, asociacións e escolas do territorio, destinadas a promover o coñecemento e a promoción do patrimonio cultural dos camiños e actividades de for-

normativo, e exercer poderes de control, impulso e coordinación xeral en canto ás intervencións relativas aos camiños, e determinar estándares de seguridade e calidade para toda a rede de camiños, e cuxa composición³⁹ reflecta a amplitude das cuestións e competencias ligadas á regulación dos itinerarios.

O Decreto lei 2367 consideraba a presenza dun comité científico (artigo 4)⁴⁰ (eliminado no Proxecto de Lei 562), ao que se asignaban tarefas de carácter formativo e consultivo, e que non aparece no segundo proxecto de lei, mentres que a Mesa Permanente («Tavolo Permanente»), presente nos dous textos, constitúe a sede de consulta (entre todas as institucións implicadas de forma diferente na xestión e mantemento dos Camiños)⁴¹.

As disposicións incluídas nos proxectos de lei mencionados distínguense polo enfoque «promocional»⁴² e pola atención prestada respecto ao tema dos itinerarios como instrumento de valorización do patrimonio cultural e desenvolvemento territorial. Igualmente apreciable é o intento de reforzar a implicación das universidades, o terceiro sector e as empresas no mantemento do patrimonio cultural, a promoción dos camiños e da actividade hoteleira.

Este aspecto, en particular, merece ser destacado a partir de agora. O papel do impacto dos itinerarios no desenvolvemento dos territorios e, polo tanto, na mellora

mación para operadores turísticos, operadores dos establecementos hoteleiros e de aloxamento; 5) intervencións dirixidas a garantir as conexións cos medios de transporte públicos; 6) intervencións dirixidas a favorecer a interconexión das infraestruturas dos camiños coas redes de sendeiros e os itinerarios rexionais e locais, valorizando os territorios e os itinerarios locais limítrofes aos camiños; 7) intervencións de apoio, tamén con financiamento expreso, a itinerarios con capacidades inclusivas, con características que favorezan o seu uso tamén por familias e persoas con discapacidade ou mobilidade reducida; 8) intervencións destinadas a garantir a sostibilidade ecolóxica dos camiños; 9) intervencións de reurbanización e reutilización de bens públicos; 10) a identificación dos campos prioritarios aos que dirixir o financiamento das intervencións e iniciativas máis adecuadas para mellorar os camiños e alcanzar os fins desta lei; 11) a promoción e realización de estudos, proxectos e modelos organizativos que favorezan a valorización dos itinerarios e o seu disfrute turístico e cultural, con especial atención á definición de especificacións de calidade para o uso dos servizos e a construción de redes de empresas e institucións para a xestión e valorización dos camiños. O centro de control tamén leva a cabo un recoñecemento periódico e puntual do estado de execución das intervencións, tamén a través das actividades de supervisión, seguimento e control levadas a cabo polo comité científico; propón un plan nacional integrado para o mantemento de rutina dos camiños e presenta un informe anual sobre as súas actividades ao ministro de Cultura antes do 31 de xaneiro de cada ano. Na versión actual do proxecto de Lei n.º 562, a parte relativa á función do centro de control simplifícase, xa que non contén unha lista tan detallada de actividades, limitándose o artigo 3 do Decreto lei n.º 562 a atribuírle ao centro de control as seguintes funcións: a) definir os estándares de calidade dos «Camiños de Italia»; b) definir os métodos de creación, xestión e actualización da base de datos; c) definir o programa nacional para o desenvolvemento e promoción "dos Camiños de Italia", aos que se refire no artigo 5, e o seguimento da súa aplicación; d) aprobar calquera outra proposta ou iniciativa útiles en favor do desenvolvemento e promoción dos «Camiños de Italia».

³⁹ A composición do centro de control tamén se simplifica no segundo decreto lei.

⁴⁰ Composto por nove expertos, nomeados por decreto do presidente do Consello de Ministros, por proposta dos ministros de Cultura e Turismo, de acordo cos ministros de Asuntos Rexionais e Autonomías, de Infraestruturas e Mobilidade Sostibles, de Innovación Tecnolóxica e Transición Dixital, de Transición Ecolóxica e de Economía e Facenda, logo de consulta á conferencia única.

⁴¹ Os membros do comité directivo, representantes do sector cultural e turístico, representantes de asociacións, organizacións do terceiro sector e outros organismos do sector, representantes de institucións relixiosas, representantes de asociacións de discapacitados, xunto con expertos, participan na mesa permanente, co fin de posibilitar un enfoque común e integrado sobre o tema dos camiños.

⁴² A este respecto, cabe destacar o artigo 7 do Decreto lei n.º 562, relativo ás campañas promocionais dos camiños. Por outra banda, é interesante observar que a última versión do proxecto de lei xa non inclúe algunhas disposicións interesantes que se previran inicialmente (e que se sulgaron potencialmente contrarias á normativa europea) relativas á desgravación fiscal das organizacións do terceiro sector encargadas da xestión dos camiños (artigo 8); a exención fiscal dos empresarios cuxos centros de traballo estean situados nos municipios polos que pasan os camiños (artigo 9); a promoción de obras de arte de novos artistas para o embelecemento dos camiños (artigo 6).

do benestar das comunidades (sobre o que trataremos máis adiante) non é tanto unha cuestión de recoñecemento normativo ou administrativo do camiño (ao que as comunidades recoñecen normalmente un forte valor identitario mesmo en ausencia do devandito recoñecemento formal), senón máis ben da provisión de medidas que permitan a súa xestión e sostibilidade a longo prazo (o mantemento das redes de sendeiros ou espazos paisaxísticos, a realización de eventos ou actividades de formación e promoción, o uso efectivo do patrimonio cultural e a rehabilitación ou reutilización do patrimonio público degradado ou abandonado a miúdo presente).

Todo iso pasa, naturalmente, pola provisión de medidas incentivadoras que permitan unha implicación a maior escala dalgúns operadores específicos (privados sen ánimo de lucro), aos que se lles poida confiar a xestión dos camiños de xeito asociado coas administracións interesadas.

Neste sentido, o abano de instrumentos xurídicos dispoñibles hoxe en día é amplo e variado (asociacións especiais⁴³, acordos co terceiro sector⁴⁴ e concesións gratuítas de bens inmobiliarios), aínda que os recursos necesarios probablemente non sexan os suficientes.

En termos xerais, segue existindo unha concienciación insuficiente por parte das administracións públicas sobre a relevancia de determinadas cuestións, así como sobre a capacidade de aplicar correctamente a normativa vixente. A este respecto, non obstante, a crecente atención do poder lexislativo e do Ministerio parece amosar un raio de esperanza.

Por outro lado, resulta desconcertante a clara «centralización» da regulación dos camiños (tanto no que se refire á definición das normas de seguridade e usabilidade como aos aspectos máis programáticos⁴⁵), o cal ameaza con relegar as comunidades locais como meros executores, que, en cambio, representan o «contido esencial» dos camiños, sen o cal se corre o risco de despoxalos da súa esencia.

⁴³ Véxase G. Sciuolo, *Il partenariato pubblico-privato in tema di patrimonio culturale dopo il Codice dei contratti*, en Aedon, 3, 2021, P. Carpentieri, *Appalti nel settore dei beni culturali*, cit., 1026 e ss.; L. Casini, Art. 151, en R. Garofoli, G. Ferrari (eds.) *Codice dei contratti pubblici*, Tomo II, Molfetta, 2017, 2280; M. Cammelli, *Cooperazione*, en C. Barbati, M. Cammelli, L. Casini, G. Piperata, G. Sciuolo, *Diritto del patrimonio culturale*, cit., 308 e ss.; M. Croce, S. de Nitto, *I partenariati per la valorizzazione del patrimonio dismesso*, in disuso, en A. Moliterni (eds.) *Patrimonio culturale e soggetti privati*, Napoli, 2019, 169 e ss.; F.G. Albinis, *I contratti pubblici I contratti pubblici concernenti i beni culturali*, in *Giorn. dir. amm.*, 2016, 4, 514. Ao respecto, recentemente, a deliberación da ANAC sobre o uso do instrumento por parte das localidades con lugares de interese declarados pola UNESCO, <https://www.anticorruzione.it/-/delibera-n-538-del-21-novembre-2023>.

⁴⁴ A. Fici, L. Gallo, F. Giglioni (eds.) *I rapporti tra pubbliche amministrazioni ed enti del terzo settore. Dopo la sentenza della Corte Costituzionale n. 131 del 2020*, Nápoles, 2020; E. Frediani, *I rapporti con la pubblica amministrazione alla luce dell'art. 55 del codice del Terzo settore*, en *Non profit*, n. 1, 2017, 157 e ss.; L. Gili, *Il Codice del Terzo settore ed i rapporti collaborativi con la P.A.*, *Urb e app.*, 1, 2018, 15 e ss.; D. Palazzo, *Le attività di interesse generale del terzo settore tra sussidiarietà e valori costituzionali*, *Dir. Amm.*, 2, 2022, 513-552; S. Pellizzari, *La co-progettazione come forma di collaborazione tra p.a. e enti del terzo settore*, en *Munus*, n. 2, 2019, 545 e ss.

⁴⁵ Véxase, en particular, o artigo 5, do Decreto lei n.º 562, segundo o cal «o centro de control, tras consultar a mesa permanente, elabora o programa nacional para o desenvolvemento e a promoción dos camiños de Italia, en diante chamado "o programa", indicando as prioridades das intervencións e definindo a estratexia unitaria para a promoción e a valorización dos camiños de Italia a nivel nacional. O programa terá unha duración de tres anos».

3. Itinerarios de turismo cultural e restricións paisaxísticas: «coñecer ben para actuar ben»

Como se mencionou anteriormente, coa medida ditada pola Dirección Rexional de Arqueoloxía, Belas Artes e Paisaxe de Calabria, declarouse de grande interese público a zona comprendida dentro do perímetro da ruta do Brigante, de conformidade co artigo 136 e seguintes do Código de Bens Culturais.

A declaración de grande interese público (que consiste, como é sabido, na imposición dunha restrición mediante unha medida administrativa⁴⁶) é o método máis tradicional de protección da paisaxe: unha restrición⁴⁷ «armada»⁴⁸ que, ademais de identificar o ben, debe regular o seu uso (véxase máis adiante).

No caso que nos ocupa, a medida foi ditada polo Ministerio de Cultura, por indicación da superintendencia de Arqueoloxía, Belas Artes e Paisaxe da cidade metropolitana de Reggio Calabria e da provincia de Vibo Valentia, que remitiu á Comisión Rexional para os Bens Culturais de Calabria a proposta de declarar de grande interese público os inmobles e zonas comprendidas no perímetro da ruta do Brigante, tendo en conta as observacións presentadas polo Departamento do Territorio e Protección do Medio Ambiente, Dirección Xeral e o Sector QTRP, o Observatorio das Transformacións e a Paisaxe, Políticas Territoriais e o Centro Cartográfico Rexional da Rexión de Calabria.

En canto ao procedemento da declaración de grande interese público, a normativa outórgalle á Rexión a competencia para ditar a medida baseándose na proposta dunha comisión en que tamén deben participar os organismos estatais (artigos 137 e 140 do Código de Bens Culturais, modificado en 2008)⁴⁹.

Existe, non obstante, unha segunda hipótese regulada polos artigos 138, parágrafo 3⁵⁰ e 141, que lle atribúen ao Ministerio a competencia «concorrente» (non só

⁴⁶ Sobre o carácter declarativo, constitutivo ou mixto da medida, véxase S. AMOROSINO, *Introduzione al diritto del paesaggio*, Roma, 2010, 90.

⁴⁷ Sobre as restricións paisaxísticas, M. IMMORDINO, *Vincolo paesaggistico e regime dei beni*, Milán, 1991; A. BARTOLINI, *Art. 140* en M. Cammelli (ed.), *Il codice dei beni culturali e del paesaggio*, Bologna, 2007; N. Aicardi, *I vincoli paesaggistici tra Codice e l.r. n. 23/2009*, *Ist. Fed.*, 2010, 81 e ss.; G. Sciuillo, *I vincoli paesaggistici «ex lege» origine e «ratio»*, Aedon, 2012; Id., *A proposito delle valutazioni di compatibilità rispetto a vincoli storico artistici e paesaggistici*, Aedon, 2018.

⁴⁸ Moi debatida na doutrina é a cuestión do carácter declarativo ou constitutivo da declaración; véxase A. Crosetto, *L'individuazione dei beni paesaggistici*, en A. Crosetto, D. Vaiano, *Beni culturali e paesaggistici*, Turín, 2018, cit., 216-217. Recentemente, abriuse paso a hipótese de carácter mixto do acto, que ten natureza declarativa do valor paisaxístico dos bens e un efecto constitutivo da restrición sobre os bens; véxase G. Piperata, *Paesaggio*, en C. Barbati, M. Cammelli, L. Casini, G. Piperata, G. Sciuillo, *Diritto del patrimonio culturale*, cit., 274.

⁴⁹ A. Bartolini, *Commento agli artt. 136 e 140*, en M. Cammelli, *Il Codice dei beni culturali*, cit., 521 e 536; P. Carpentieri, *I decreti correttivi e integrativi del Codice dei beni culturali e del paesaggio*, *Urb e app.*, 2006, 625 e ss.; Id., *Salvaguardia dei valori del paesaggio*, en G. Leone, A. Tarasco, *Commentario del Codice dei beni culturali e del paesaggio*, 2006, 841 e ss.; G.F. Cartei, *L'individuazione dei beni paesaggistici nel Codice dei beni culturali e del paesaggio: profili esegetici e aspetti problematici*, en V. Piergigli, A.L. Maccari (eds.), *Il Codice dei beni culturali tra teoria e prassi*, Milán, 2006, 509; P. Marzaro, *Il nuovo regime del provvedimento di dichiarazione di notevole interesse pubblico: dal procedimento alla separazione delle funzioni di tutela dei beni paesaggistici*, *Riv. giur. Urb.*, 2009, 131 e ss.; A. Quaglia, *Commento all'art. 138* en M. A. Sandulli (ed.), *Codice dei beni culturali e del paesaggio*, Milán, 2006, 885 e ss.

⁵⁰ Enténdese sen prexuízo do poder do Ministerio, por proposta do superintendente, logo de ditame da rexión interesada, que deberá manifestarse no prazo máximo de trinta días desde a solicitude, para declarar o interese público dos edificios e espazos a que se refire o artigo 136.

substitutiva)⁵¹ de identificar os bens paisaxísticos considerados dignos de protección, en ausencia dunha vontade neste sentido manifestada explicitamente polo goberno da Rexión, como no caso que nos ocupa.

Unha primeira cuestión formulada pola medida que tratamos está relacionada, polo tanto, coa repartición de competencias entre o Estado e as Rexións en materia de paisaxe⁵² e o perímetro da competencia atribuída ao Ministerio.

O Tribunal Constitucional tamén se pronunciou recentemente ao respecto (Sentenza n.º 164 de 2021), segundo a cal «non hai nada de extraordinario ou excepcional na competencia recoñecida a un órgano do Estado polo artigo 138, parágrafo 3, do Código de Bens Culturais, dado que se trata do desenvolvemento natural das competencias do Estado na materia».

Precisamente, nunha ocasión anterior (Sentenza n.º 140 de 2015) o Tribunal Constitucional subliñara que «é necesario que a regulación e o exercicio unitario das funcións destinadas á identificación dos bens constitutivos do patrimonio cultural, así como a súa protección e conservación, permanezan inequivocamente atribuídas ao Estado para os efectos da súa protección»⁵³, de cara a dar preferencia á protección da paisaxe (Tribunal Constitucional n.º 367/2007).

Así mesmo, coa Sentenza n.º 164 de 2021, o Tribunal Constitucional especificou, con base na chamada «lóxica incremental» (Sentenza n.º 367 de 2007), que «a competencia rexional só pode utilizarse co fin de enriquecer o catálogo de bens paisaxísticos en virtude do coñecemento que teña a autoridade máis próxima ao territorio onde se sitúan, e non para reduci-lo conforme as consideracións que sexan contrarias ás asumidas polo Estado, ou en todo caso impulsadas pola vontade de afirmar a prevalencia de intereses opostos, dependendo da autonomía rexional, como acontece no ámbito da xestión territorial»⁵⁴.

Ademais, desde esta perspectiva, é totalmente inherente á finalidade de conservar a paisaxe que, en principio, a declaración de interese público non se limite a recoñecer o valor paisaxístico dun ben, senón que vaia acompañada de medidas destinadas a regular o seu uso, ata a posibilidade de prohibilo por completo, como recalcou o Tribunal Constitucional en numerosas ocasións (sentenzas n.º 246 de 2018 e n.º 172 de 2018).

⁵¹ Véxase, A. Crosetti, *L'inviduazione dei beni paesaggistici*, cit., 228; G. Piperata, *Paesaggio*, ivi. Na xurisprudencia, entre outras, Consello de Estado, sec. VI, n. 914/2016.

⁵² G.F. Cartei, *Il paesaggio*, en S. Cassese (ed.), *Trattato di diritto amministrativo, Diritto amministrativo speciale*, Milán, 2002, IV, 2110 e ss.; S. Civitarese Matteucci, *Il paesaggio nel nuovo Titolo V, Parte II della Costituzione*, Riv. giur. amb., 2003, 253 e ss.; P. Carpentieri, *La nozione giuridica di paesaggio*, Riv. trim. dir. pubbl., 2004, 363 e ss.; N. Olivetti Rason, *La natura ed il paesaggio nel diritto costituzionale*, en A. Crosetti (ed.) *La tutela della natura e del paesaggio*, Trattato di diritto dell'ambiente, III, 59 e ss.; C. Marzuoli, *Il paesaggio nel nuovo Codice dei beni culturali*, Aedon, 3, 2008.

⁵³ Este, ademais, alude á calidade dos bens paisaxísticos, como «categoría de bens orixinariamente de interese público» (Corte Constitucional, n. 56 de 1968).

⁵⁴ Merece mencionarse, a este respecto, que na coñecida sentenza Tuxiveddu (Consello de Estado, VI, 3 de marzo de 2011, n.º 1366) o xuíz administrativo precisou como, en vista do Código, as decisións tomadas en relación co plan paisaxístico prevalecían sobre calquera outro instrumento de planificación local. Sobre o tema da autonomía da protección da paisaxe respecto ao urbanismo e ao goberno do territorio, véxase P. Urbani, *Urbanistica, tutela del paesaggio e interessi differenziati* (Nota a Corte cost., 21 dicembre 1985, n. 359), en *Le Regioni*, 1986, 665 e ss.; F. Fracchia, *Governo del territorio e ambiente* en S. Civitarese Matteucci, E. Ferrari, P. Urbani, *Il governo del territorio* (Atti del Convegno AIDU), Milán, 2003, 225 e ss.; S. Civitarese Matteucci, *Governo del territorio e paesaggio*, ivi, 283 e ss.

Diso dedúcese que, en principio, a declaración non se contrapón á normativa urbanística e de edificación de competencia rexional e local, senón que determina se esta última pode exercerse, e en que medida, de forma compatible coa conservación do valor paisaxístico propio do inmovible ou zona vinculada.

Segundo o razoamento do Tribunal Constitucional, o exercicio por parte do Estado relativo á facultade de adoptar o decreto en cuestión corresponde ao exercicio dunha atribución constitucional establecida pola lei co artigo 138, parágrafo 3, do Código de Bens Culturais, que non afecta ás competencias da Rexión en materia de valorización do patrimonio cultural e da xestión do territorio (Tribunal Constitucional n.º 164 de 2021).

En definitiva, sen prexuízo da competencia estatal en materia de identificación do patrimonio paisaxístico, suscita certa perplexidade o exercicio da competencia respecto dun itinerario turístico-cultural, que, por un lado e pola súa propia natureza, identifica unha área ampla e non un ben oportunamente identificado (aínda que a xurisprudencia subliñou que a amplitude da zona non constitúe en si mesma un síntoma de ilexitimidade da medida) e, por outro lado, configúrase principalmente como un instrumento de valorización da paisaxe (invadindo significativamente as competencias rexionais na materia).

O Tribunal Administrativo Rexional do Véneto (TAR) chegou, recentemente, ás mesmas conclusións que o Tribunal Constitucional (n.º 1280 de 2022) no relativo á declaración de interese público da zona alpina comprendida entre Comelico e Val d'Ansiei, municipios de Auronzo di Cadore, Danta di Cadore, San Stefano di Cadore, San Pietro di Cadore, San Nicolò di Comelico e Comelico Superiore (provincia de Belluno), en virtude do artigo 136, parágrafo 1, letras c) e d), e do artigo 138, parágrafo 3.

O Tribunal Administrativo Rexional declarou que, «sen prexuízo, “en teoría”, da facultade (nin excepcional nin extraordinaria) do Ministerio de adoptar, de forma unilateral e autónoma, o decreto de restrición impugnado con fins de conservación da paisaxe, mesmo en ausencia de razóns de urxencia, e de ditar prescricións de uso, que poden chegar a prohibir por completo o uso do ben obxecto da declaración de interese público, é necesario, se procede, comprobar se a facultade de restrición é exercida polo Ministerio de forma correcta, como resultado dunha normativa coherente e fundamentada nunha motivación clara e coherente».

Non se trata da atribución abstracta da facultade, senón do seu exercicio en concreto (e esta é a segunda cuestión xeral que formula a medida que nos ocupa), é dicir, se a devandita potestade se exerceu de forma razoable e proporcionada, tendo en conta que se caracteriza por ser amplamente discreta e substancialmente carente de límites externos⁵⁵ (así, de novo, Tribunal Constitucional n.º 164 de 2021).

⁵⁵ Sobre o carácter discrecional das medidas restritivas (entre outros, Consello de Estado, sec. VI, 8 de xullo de 1998, n.º 1053; Consello de Estado, VI, 2 de setembro 1998, n.º 1179; Consello de Estado, 8 de xaneiro de 1998, n.º 56). En doutrina, A. Crosetti, Beni culturali e valutazione dell'interesse pubblico (l'influenza del pensiero di A.M. Sandulli) in Id., Aldo M. Sandulli (1915-1984), Attualità del pensiero giuridico del maestro, Milán, 2004, 523 e ss.; M. Immordino, Individuazione del bene paesaggistico e valutazione comparativa di interessi, Riv. giur. urb., 1988, 315 e ss.; V. Parisio, Tutela dei valori ambientali, paesaggistico-territoriali e semplificazione con l'azione amministrativa, Riv. giur. ed., 1991, II, 27 e ss.; A. Rota, La tutela dei beni culturali tra tecnica e discrezionalità, Padua, 2002.

É interesante, chegados a este punto, intentar comprobar se isto realmente aconteceu no caso que nos ocupa.

En primeiro lugar, cómpre sinalar que a restrición abrangue unha zona moi ampla (140 km), como se mencionou, a máis extensa da Rexión de Calabria. Sobre este asunto, a xurisprudencia tivo ocasión de precisar que, en si mesma, a amplitude⁵⁶ da restrición non pode ser motivo de ilexitimidade das medidas adoptadas, que, no seu lugar, debe comprobarse especificamente en relación cos presupostos, os contidos e o correcto exercicio da discrecionalidade (Consello de Estado sección VI, n.º 118 de 2013, Consello de Estado VI, n.º 7004 de 2011).

Polo que respecta ás zonas restrinxidas, cabe sinalar que algúns dos municipios suxeitos a restricións xa o estaban debido ao seu importante valor paisaxístico e ambiental (por exemplo, o municipio de San Stefano in Aspromonte, na provincia de Reggio Calabria), así como pola presenza de imponentes monumentos (a Cartuxa de Serra San Bruno, na provincia de Vibo Valentia)⁵⁷.

En canto ás normas de uso, é necesario rexistrar unha lista detallada das actividades permitidas⁵⁸, substancialmente atribuíbles á construción de infraestruturas que poidan mellorar o uso da zona, xa sexa a través de modalidades sostíbles e respectando o contexto paisaxístico e «sempre e cando se demostre a absoluta necesidade e o interese preeminente da poboación residente e que non sexa posible identificar localizacións alternativas».

Ademais das normas xerais válidas para toda a área restrinxida, tamén se ditaron normas específicas tanto para o trazado da ruta como para os centros históricos (mobiliario urbano, zonas verdes públicas, cubertas, acabados exteriores, recibos e elementos decorativos), que regulan en detalle todas as intervencións na área (por exemplo, tamén a sinalización e os carteis).

Como sabemos, a consecuencia da aplicación da restrición é, de feito, que calquera intervención para modificar o estado dos lugares na área en cuestión require a adopción previa dunha autorización conforme o artigo 146 do Decreto lei n.º 42/2004.

⁵⁶ A delimitación dos límites dunha zona restrinxida constitúe unha expresión típica dunha avaliación técnico-discrecional que non pode ser revisada salvo en caso de falta de lóxica, incoherencia, irracionalidade e arbitrariedade manifestas (Consello de Estado, sec. VI, 7 de marzo de 2016, n.º 914).

⁵⁷ Véxase ao respecto o Atlas de limitacións da Rexión de Calabria, en <https://www.beniculturalcalabria.it/schede.php?id=147>. Concretamente, no informe xeral de introdución ao estudo sobre a definición dun Atlas de restricións (premonitorio da definición dos contidos da ordenación paisaxística rexional aínda non adoptada) faise referencia a un estudo realizado en 69 bens restrinxidos (p. 8 e ss.).

⁵⁸ Creación dunha rede de infraestruturas sempre que a posición, así como o deseño planimétrico do percorrido, respecten a estrutura morfolóxica e hidrolóxica dos lugares e preveñan unha correcta integración paisaxística; creación dunha rede de infraestruturas subterráneas públicas e/ou de interese público, sempre que sexan de absoluta necesidade ou de destacado interese para a poboación residente e non poidan situarse noutro lugar; elaboración de redes de mobilidade pouco invasiva correctamente integradas na paisaxe; intervencións para protexer as canteiras existentes, en caso de que existan razóns para comprometer a estabilidade dos noiros da canteira, e intervencións para a recuperación e o abandono destas; intervencións para renaturalizar canteiras abandonadas; construción, ampliacións e elevacións de estruturas de calquera tipo que só poidan interferir indirectamente coas vistas do sendeiro e, en calquera caso, exclusivamente en tramos urbanos; as intervencións non deben modificar o horizonte e deben situarse en localizacións e alturas de limitada visibilidade; creación e/ou recuperación de mananciais e/ou puntos de auga e zonas circundantes co uso de métodos e técnicas de enxeñaría naturalística; creación de sinalizacións (marcas verticais e horizontais e paneis explicativos) relativas á mobilidade pouco invasiva (a pé, a cabalo, en bicicleta) con materiais respectuosos co medio; creación de medidas para que os sendeiros sexan accesibles ás persoas con discapacidade, sempre que se realicen con materiais respectuosos co medio e co contexto paisaxístico; medidas de mantemento forestal compatibles cos valores paisaxísticos.

Por esta razón, é correcto concluír que unha facultade restritiva tan penetrante, incisiva e dominante exercida polo Ministerio, que consiste na introdución de regulacións paisaxísticas extremadamente precisas e detalladas sobre o uso da paisaxe, debe apoiarse en primeiro lugar nunha normativa precisa, completa, exhaustiva e actualizada (Tar Venecia, sec. II, 08/08/2022, n.º 1280)⁵⁹.

A este respecto, cabe destacar a ausencia de alusións nas restricións relativas á ruta do Brigante sobre os estudos posteriores levados a cabo para a elaboración do Atlas coas restricións na Rexión de Calabria, indicados como requisito previo para os plans paisaxísticos sucesivos (non adoptados), o que demostra a escasa coordinación entre o Ministerio e o goberno da Rexión.

Isto, teoricamente, pode xustificarse como unha resposta á notable pasividade da Rexión con respecto á adopción da ordenación paisaxística, que, polo tanto, abre as portas ao exercicio da facultade restritiva do Ministerio e confirma o sinalado polo Tribunal Constitucional en distintas ocasións, en relación coa competencia do Estado para definir os límites mínimos de protección no territorio nacional (Tribunal Constitucional n.º 101/2010; n.º 12/2009; n.º 272/2009).

Non obstante, non podemos obviar unha invasión da autonomía rexional (especialmente no que se refire á xestión do territorio e á valorización do patrimonio cultural), que deriva das regulacións detalladas sobre o uso do territorio incluídas no decreto de restrición⁶⁰, o que, segundo a doutrina, contribúe a trazar unha especie de «neocentralismo ministerial»⁶¹, en particular no que se refire ás normas relativas aos centros históricos⁶², que son coñecidos por ser o punto de converxencia dunha pluralidade de disciplinas, cuxo labor é intentar conciliar diferentes intereses públicos en contextos que poden presentar características dimensionais, de degradación, contaminación ou afluencia turística moi diferentes.

⁵⁹ Sentenza relativa ao recurso interposto contra o Decreto do director xeral da Dirección Xeral de Arqueoloxía, Belas Artes e Paisaxe do Ministerio de Patrimonio e Actividades Culturais e Turismo, 5 de decembro de 2019, n.º 1676, sobre a «Declaración de interese público da zona de montaña entre Comelico e Val d'Ansiei, municipios de Auranzo di Cadore, Danta di Cadore, Santo Stefano di Cadore, San Pietro di Cadore, San Nicolò di Comelico e Comelico Superiore».

⁶⁰ Máis aínda se se considera que o concepto de «goberno do territorio» indica un ámbito moito máis amplo que o mero urbanismo, xa que inclúe todo o relativo ao seu territorio e á realización de equipamentos e actividades (Tribunal Constitucional, n.º 307/2003 e 196/2004).

⁶¹ A. Crosetti, *ibidem*.

⁶² Ilustra sobre a cuestión S. Fantini, *Il centro storico come bene paesaggistico a valenza culturale*, Relazione al Convegno. "I centri storici tra norme e politiche", Gubbio, 6-7 de xuño de 2014, en Aedon, 2015. En xeral, sobre o tema, véxase G. Caia, G. Ghetti, *La tutela dei centri storici. Discipline giuridiche*, Turín, Giappichelli, 1997; P. Carpentieri, *Il decoro urbano: il problema degli usi e della conservazione dei centri storici. I beni culturali e la normativa urbanistica*, https://www.giustamm.it/static/pdf/d/5009_ART_5009.pdf; G. D'Alessio, *I centri storici: aspetti giuridici*, Milán, Giuffrè, 1983; S. Fantini, *Il centro storico come bene paesaggistico a valenza culturale*, en Aedon, 2, 2015; L. Ferrucci, *Le potenzialità economiche dei centri storici*, en Aedon, *ibidem*: M. Malo (ed.), *I centri storici come parte del patrimonio culturale*, Bologna, Mulino, 2020, F.G. Scoca, D. D'Orsogna, *Centri storici, problema irrisolto*, en G. Caia, G. Ghetti, *La tutela dei centri storici*; G. Severini, *Centri storici: occorre una legge speciale o politiche speciali?*, en Aedon, 2, 2015, A. Simonati, *La disciplina regionale dei centri storici: caratteri e tendenze*, in Riv. giur. urb., 2, 2015, 295 e ss.; C. Videtta, *I centri storici al crocevia tra disciplina dei beni culturali, disciplina del paesaggio e urbanistica: profili critici*, Aedon, 3, 2012.

4. Itinerarios turístico-culturais e valorización do territorio (do interior da rexión): utilidade das restricións paisaxísticas

A última cuestión sobre a que as medidas que nos ocupan suxiren algunhas reflexións concluíntes refírese á correlación entre a despoboación das zonas interiores e a protección dos itinerarios culturais mediante a aplicación de restricións paisaxísticas.

Cabe preguntarse, en particular, se a estrita regulación restritiva que ditan as medidas é coherente coa necesidade de loitar contra a despoboación das zonas interiores e contribuír á creación de emprego e de oportunidades de desenvolvemento turístico na zona afectada, que, entre outras cousas, teñen como obxectivo a creación e xestión dun itinerario turístico-cultural.

En definitiva, a declaración de interese público do itinerario corre o risco de producir efectos contrarios aos desexados. Un sentido ben distinto tería a consideración do itinerario cultural (no seu conxunto ou por cada un dos bens que o compoñen) como parte dun plan paisaxístico⁶³ (aínda non aprobado no caso que nos ocupa), o cal, pola súa propia natureza, se presta a unha análise global do territorio, que teña en conta as súas peculiaridades e fragilidades, que estea deseñado para propor unha visión de conxunto deste e que, ademais de protexer os bens individuais, sexa, en teoría, apto para concugar e conciliar os distintos intereses públicos en xogo (a protección da paisaxe e o seu desenvolvemento sostible; o desenvolvemento do territorio e a garantía do equilibrio entre o ser humano, a paisaxe e o medio ambiente).

Trátase, cremos, de comprobar de xeito concreto a conveniencia de medidas restritivas, cuxo efecto sexa a paralización de diferentes formas de uso do territorio, en lugar de intervir na protección e valorización do territorio a través de instrumentos que poidan concilialas cos intereses públicos igualmente importantes (plans paisaxísticos). Fronte á pasividade dos gobernos das Rexións con respecto ao exercicio da función de planificación da paisaxe, a intervención do Ministerio conclúe ofrecendo apoio ao territorio con restricións que producen unha paralización⁶⁴ xeral non moi útil no que se refire ao obxectivo, nalgúns casos nin sequera para a protección da paisaxe.

A aplicación dunha normativa restritiva acompañada dunha regulación de uso que deixase unha marxe escasa de autorización (ou case) para a creación de novas infraestruturas turísticas ou de aloxamento acabaría afectando negativamente ás posibilidades de desenvolvemento económico e social das áreas implicadas, favorecendo aínda máis o fenómeno da despoboación e, polo tanto, o abandono dos

⁶³ Sobre o tema, véxase A. Areddu, Contributo, cit., 279. Sobre o contido da planificación paisaxística, M. Pallottino, La pianificazione paesistica secondo il Codice dei beni culturali e del paesaggio, Riv. Giur. urb., 2004, 525 e ss.; P. Urbani, Commento all'art. 135, en M. Cammelli (ed.) Il Codice dei beni culturali e del paesaggio, cit., 518 e ss.; S. Amoroso, Commento agli artt. 143-145, ivi, 551 e ss.; A. Angiuli, Commento all'art. 135, en Commentario al codice dei beni culturali e del paesaggio, cit., 352 e ss.; S. Amoroso, en V. Piergigli, A.L. Maccari (ed.), Il codice dei beni culturali, cit., 525 e ss.; M. Immordino, I piani paesaggistici nella giurisprudenza costituzionale, en M.A. Sandulli-M.R. Spasiano, P. Stella Richter (ed.), Il diritto urbanistico in 50 di giurisprudenza della Corte costituzionale, Nápoles, 2007, 135 e ss.

⁶⁴ Véxase o mapa das restricións do MIC, <http://www.sitap.beniculturali.it/index.php>.

territorios coa conseguinte degradación da paisaxe que, precisamente, é o que se busca contrarrestar mediante a creación do itinerario.

Naturalmente, non se cuestiona a primacía do interese paisaxístico, nin da súa prevalencia (se se motiva de forma adecuada) sobre outros intereses públicos (como a normativa das competencias estatais e rexionais en materia paisaxística permite e o Tribunal Constitucional avala), senón a conveniencia do uso de medidas restritivas que, pola súa natureza, se destinen a bens concretos identificados e identificables cun «considerable» interese público.

En rigor, a valorización e a protección dos itinerarios turístico-culturais forman parte das estratexias para a implementación e o desenvolvemento de novos modelos de uso e xestión sostible en vista da integración ambiental e paisaxística coas actividades agrícolas, artesanais e turístico-culturais da estratexia para a promoción turística de Italia (Sistema Paese), como se indica no Plan Estratéxico de Turismo 2017-2022⁶⁵.

Pola contra, como se anticipaba, o lexislador afirma explicitamente a profunda relación entre a valorización da paisaxe (e a creación de novos valores paisaxísticos coherentes e integrados), a concepción ou elaboración de itinerarios turístico-culturais e a mellora da oferta cultural⁶⁶, tamén no referente ás zonas interiores (véxase o decreto lei citado), que os itinerarios atravesan en gran parte da súa superficie⁶⁷. De aí a idea de que a protección e a valorización dos itinerarios turístico-culturais poden ter un impacto positivo no desenvolvemento destes territorios⁶⁸.

Isto depende da capacidade dos itinerarios (e das institucións afíns) para situarse no centro das accións e iniciativas orientadas ao desenvolvemento territorial e á creación de redes entre entidades públicas e privadas⁶⁹, non só desde a perspectiva da potenciación da oferta turística destes territorios, que, malia considerarse a forma máis evidente de valorización de territorio, non é a única, nin está exenta de inconvenientes.

⁶⁵ <https://www.ministeroturismo.gov.it/wp-content/uploads/2021/11/Piano-Strategico-del-Turismo-2017-2022.pdf>.

⁶⁶ A este respecto, remitimos a C. Vitale, La valorizzazione del patrimonio culturale delle aree interne. Considerazioni preliminari, *Aedon*, 3, 2018. Máis en xeral sobre a relación entre cultura e desenvolvemento, S. Cassese, L'evoluzione degli istituti della cultura, en *Cultura come diritto: radici costituzionali, politiche e servizi*, Associazione Civita, 2019, 7-13, G. Sciuoli, I beni culturali quali risorsa collettiva da tutelare - una spesa, un investimento, in *Aedon*, 3, 2017. Sobre o tema, G. Piperata, Cultura e sviluppo economico e di come addomesticare gli scoiattoli, in *Aedon*, 3, 2018. No contexto europeo, véxase o Comunicado da Comisión ao Parlamento Europeo, ao Consello e ao Comité Económico e Social Europeo e ao Comité das Rexións, Verso un approccio integrato al patrimonio culturale, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/IT/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0477&qid=1416225231764&from=IT>, que destaca como o valor económico do patrimonio cultural ten o potencial de fomentar a cohesión social e a integración a través da revitalización de zonas desfavorecidas; ICOM & OECD, Cultura e sviluppo locale: massimizzare l'impatto: una guida per le amministrazioni locali, le comunità e i musei, <http://www.oecd.org/cfe/leed/OECD-ICOM-GUIDE-MUSEUMS-IT.pdf>. «I beni e le attività culturali sono elementi di sviluppo e di progresso anche sotto il profilo della crescita economica del Paese», segundo o Tribunal de Contas, Relazione sul rendiconto generale dello Stato 2015, vol. II, Roma, 2016, 367.

⁶⁷ <https://camminiditalia.cultura.gov.it/cammini/>.

⁶⁸ A este respecto, remítase a C. Vitale, La valorizzazione del patrimonio culturale delle aree interne. Considerazioni preliminari, *Aedon*, 3, 2018.

⁶⁹ A. Areddu, Contributo cit., spec. 279 ss.

A creación e a xestión do itinerario poden contribuír ao mantemento do territorio e dos bens comúns⁷⁰, á valorización da paisaxe (e en particular da rede de sendeiros) e do patrimonio cultural (tamén inmaterial) e, polo tanto, á activación dun círculo virtuoso de promoción territorial, a través da recuperación destes lugares por parte das comunidades de referencia.

Para alcanzar estes obxectivos, antes (ou en lugar) da restrición da zona, sería preciso dotar o itinerario de recursos axeitados e, sobre todo, dun sistema de gobernanza que poida facelo sostible no tempo e que considere a definición de formas de cooperación eficaces e duradeiras entre os distintos axentes.

Para alcanzalo, a dirección está clara; só falta poñerse en camiño.

5. Conclusións: o Camiño de Santiago en España para comparar coas normas italianas

Como vimos, as rutas de turismo cultural representan un modelo interesante para potenciar a protección do patrimonio cultural e da paisaxe, así como para promover o desenvolvemento sostible, especialmente dos territorios marxinais⁷¹.

A normativa citada e as experiencias recordadas nas páxinas anteriores mostran unha atención progresiva do ordenamento xurídico italiano a estas cuestións.

No entanto, como xa se sinalou, o impacto real desta ferramenta aínda está por ver e o camiño para mellorar a súa eficacia e difusión aínda está en cueiros.

Conclusións similares poden confirmarse mediante unha comparación coa lexislación española, que en termos xerais asume como principio fundamental a función social do patrimonio natural e a súa estreita vinculación co desenvolvemento local (art. 4 da Lei 42/2007, do 13 de decembro, do patrimonio natural e da biodiversidade).

É ben sabido que o principal modelo de referencia son as normas de protección do Camiño de Santiago⁷².

⁷⁰ Véxase, neste sentido, a citada Lei de pequenos municipios, que, no marco das iniciativas destinadas a garantir o desenvolvemento sostible e a cohesión territorial, ten por obxecto fomentar a residencia nos pequenos municipios e a protección e valorización do seu patrimonio natural, rural, histórico-cultural e arquitectónico, co fin de loitar contra a despoboación e favorecer a afluencia de turistas, ademais de contribuír á loita contra o desequilibrio hidroxéoloxico e ao mantemento e protección dos bens comúns (artigo 1). Para unha visión xeral do tema da xestión dos bens comúns, véxase G. Arena, *Amministrazione e società. Il nuovo cittadino*, Riv. trim. dir. pubbl., 1, 2017, pp. 43-55; G. Arena, C. Iaione (eds.), *L'Italia dei beni comuni*, Roma, Carocci, 2012; M. Bombardelli (ed.), *Prendersi cura dei beni comuni per uscire dalla crisi*, Editoriale Scientifica, Nápoles, 2016. Sobre a asimilación entre patrimonio cultural e bens comúns, véxase E. Fidelbo, *Strumenti giuridici di valorizzazione del rapporto tra patrimonio culturale e territorio: il caso dei patti di collaborazione tra amministrazioni locali e cittadini*, en Aedon, 3, 2018.

⁷¹ Sobe o tema, L. Sánchez-Mesa Martínez, *La planificación de políticas territoriales contra la despoblación de áreas interiores en España: claves para una gestión sostenible de los recursos naturales*, en D. Santiago Iglesias, L. Míguez Macho, A.J. Ferreira Fernández (dirs.), *Instrumentos jurídicos para la lucha contra la despoblación rural*, Aranzadi, Cizur Menor, 2021, 418.

⁷² Sobre este tema, X. Morales Urrutia, E. López Iglesias, María do Mar Pérez Fra, *El papel del Camino de Santiago en la dinamización de las áreas rurales: análisis de los municipios del Camino Francés en Galicia*, in *Smart an inclusive development in rural areas. Book of proceedings of the 11th Iberian Conference on Rural Studies*, UTAD Vila Real, Portugal, 2016, 536 e ss.; M.J. Andrade Suárez, G. Leira Landeira, R. Caramés Valo, *El turismo como factor estratégico de desarrollo rural: el Camino de Santiago Francés*, ROTUR, 2010, 55.

D. Santiago Iglesias, *La protección y el fomento del Camino de Santiago en la Comunidad Autónoma de Galicia*, en Aedon, 3, 2008. Máis recentemente, D. Santiago Iglesias, *El Camino de Santiago en la normativa de patrimonio cultural de Galicia: el complejo equilibrio entre la protección y el desarrollo de un catalizador del medio rural*, en C. Vitale (ed.), *Innovation and inclusion for the valorisation of cultural heritage and the development of inland areas*, de próxima publicación.

O ordenamento xurídico español, neste sentido, contén lexislación específica na Lei núm. 5, do 4 de maio de 2016, do patrimonio cultural de Galicia (título VI), que conta con importantes perfís de interese⁷³.

En primeiro lugar, o artigo 73 da lei define os Camiños de Santiago como «o conxunto de itinerarios recoñecidos a nivel documental e cuxo uso está testemuñado como rutas de peregrinación de longo percorrido, que estruturan, conforman e caracterizan o territorio que atravesan».

A lei identifica as seguintes rutas principais: o Camiño Francés; o Camiño do Norte (tamén coñecido como Camiño Primitivo ou Camiño de Oviedo); o Camiño Inglés; o Camiño de Fisterra e Muxía; o Camiño Portugués; a Vía da Prata ou Camiño Mozárabe; e o Camiño de Inverno. A lei proporciona tamén a posibilidade dun maior recoñecemento para as rutas cuxa historicidade como camiños de peregrinación a Santiago de Compostela estea suficientemente documentada e xustificada.

Un réxime xurídico diferente está previsto, segundo as rutas de sendeirismo estean ou non inscritas na Lista do Patrimonio Mundial da UNESCO (art. 75) e, polo tanto, sexan consideradas «bens de interese cultural» ou, en cambio, «bens catalogados coa categoría de territorios históricos», sen prexuízo da posibilidade de incoar a declaración de ben de interese cultural.

Os bens de interese cultural, segundo o artigo 8.2 da LPCG, defínense como «os bens e manifestacións inmateriais que, polo seu carácter excepcional no ámbito da comunidade autónoma, sexan declarados como tales por lei ou por decreto do Consello da Xunta de Galicia, por proposta da consellería competente en materia de patrimonio cultural», de acordo co procedemento establecido na mesma norma.

As rutas recoñecidas como merecedoras de protección están suxeitas a unha tripla figura de protección. En primeiro lugar, o procedemento de delimitación dos Camiños de Santiago, recollido no artigo 76 da LPCG, que reitera que a delimitación das rutas xacobeas deberá ser aprobada por decreto do Consello de Galicia, por proposta do titular da consellería competente en materia de patrimonio cultural.

O inicio do procedemento leva consigo a aplicación provisional do réxime previsto na LPCG para as rutas xa delimitadas. A medida que conclúe o procedemento de delimitación define os seguintes elementos: a) os itinerarios principais, é dicir, os itinerarios históricos que permaneceron en uso coas súas características tradicionais; b) os itinerarios dos vestixios históricos, definidos como os tramos históricos documentados que se perderon física ou funcionalmente; c) os itinerarios funcionais, é dicir, os tramos alternativos de carácter cultural, ambiental ou de seguridade para os usuarios.

En segundo lugar, especifícase o ámbito xeográfico de asentamento do territorio histórico, que inclúe os núcleos rurais tradicionais, así como os bens inmobles declarados de interese cultural ou catalogados e, se é o caso, os espazos protexidos atravesados, excluindo as áreas urbanas de recente crecemento e transformación carentes de valores culturais.

⁷³ J.L. Carro Fernández-Valmayor, El Camino de Santiago en la perspectiva jurídica, in Revista Galega de Administración Pública, n. 27, 2001, 24-25.

En terceiro lugar, pode existir a denominada “zona tampón”, que serve para reforzar a protección da zona.

Por último, debe elaborarse a lista de bens inmobles con valor cultural asociados á Ruta dentro do territorio histórico.

Unha vez finalizado o proceso de delimitación, segundo o artigo 75.2 da LPCG, os municipios no territorio dos cales se sitúan as rutas do Camiño de Santiago están obrigados a adaptar os seus instrumentos urbanísticos ás exixencias de conservación das rutas.

O segundo instrumento de protección previsto pola lexislación galega refírese aos usos permitidos para o sendeirismo: segundo o artigo 78.1 LPCG, o trazado dos Camiños debe ser utilizado como sendeiro (destino compatible co uso como camiño ecuestre ou como camiño para vehículos non motorizados).

Ademais, as obras e actividades na zona delimitada polos Camiños de Santiago deben ser compatibles coa conservación e protección dos seus valores e, como criterio xeral, deben manter as principais características do territorio que configuran, o que implica unha preferencia polo mantemento das poboacións tradicionais e das actividades agrícolas e forestais.

Evidentemente, non se permite ningún uso que supoña un perigo de destrución ou deterioración ou que sexa incompatible cos seus valores culturais (art. 77.2 CGPG).

Como pode observarse, existe unha converxencia substancial entre as disposicións nacionais e rexionais italianas e españolas en materia de protección dos itinerarios de sendeirismo, que se remonta a unha actuación esencialmente encamiñada a limitar os territorios afectados polos itinerarios de sendeirismo, orientada tamén a protexer a paisaxe en cuestión.

Se ben, por unha parte, isto é comprensible tendo en conta a importancia paisaxística e cultural destas zonas, por outra, pode non ser suficiente para garantir unha valorización axeitada dos sendeiros de cara ao desenvolvemento sostible dos territorios afectados.

Tamén é interesante destacar como a lei prevé a posibilidade de recorrer á expropiación forzosa como mecanismo para garantir a conservación, protección ou servizo do Camiño, de forma similar á expropiación de bens culturais na lexislación italiana.

Neste sentido, o artigo 80.1 LPCG establece que a aprobación da delimitación da Ruta Xacobeá implica a declaración de interese cultural e a necesidade da ocupación de bens e a adquisición de dereitos para os efectos de expropiación forzosa, ocupación temporal ou imposición ou modificación de servidumes, tanto dos tramos necesarios para a funcionalidade da ruta como dos terreos situados dentro da área delimitada, necesarios para a conservación, protección ou servizo da Ruta Xacobeá.

O último instrumento que a lei prevé para garantir a protección da Ruta Xacobeá é a aprobación dun Plan Territorial Integrado da Ruta Xacobeá (art. 82 LPCG), que establece as directrices xerais para o mantemento e conservación dos valores culturais da Ruta Xacobeá e garante unha ordenación territorial harmónica e integrada con eles.

O ámbito de desenvolvemento do plan territorial integrado dos Camiños de Santiago inclúe todos os territorios históricos delimitados. O seu principal obxectivo

é a conservación xeral dos territorios históricos, mantendo as súas características tradicionais, polo que as modificacións da súa estrutura teñen un carácter excepcional e deben xustificarse co fin de mellorar a relación entre o ben e a súa contorna.

Ademais, en relación cos tramos conectados dos Camiños e asentamentos, hai que procurar, manter e integrar o carácter, tipoloxía, volumes, cores, materiais e aliñacións de carácter tradicional existentes aos dous lados do camiño (art. 82.4 LPCG).

O Plan de Ordenación do Territorio será elaborado pola Consellería de Patrimonio Cultural de acordo coa lexislación vixente en materia de ordenación do territorio e aprobado polo Consello da Xunta mediante decreto.

Tras a súa aprobación, os municipios atravesados polo territorio histórico deberán adaptar o seu planeamento xeral ás previsións e directrices contidas no Plan Territorial Integrado dos Camiños de Santiago⁷⁴. Trátase dunha ferramenta interesante, xa que se dirixe especificamente a equilibrar os diferentes intereses públicos implicados na ordenación do territorio centrándose nos Camiños, co obxectivo específico de preservalos dun uso intensivo e favorecer un enfoque global.

Tamén desde este punto de vista, a normativa española que acabamos de mencionar resulta especialmente significativa en comparación coa regulación italiana dos itinerarios turístico-culturais. Ambas as dúas leis parecen esencialmente orientadas máis á protección da paisaxe afectada polo camiño que á súa valorización, co risco de que non se teña suficientemente en conta o que os Camiños poden representar en termos de cultura, identidade e desenvolvemento das comunidades de referencia.

Finalmente, como destacamos, a regulación dos itinerarios culturais crúzase con moitas cuestións xerais relacionadas co réxime xurídico do patrimonio cultural, como a do patrimonio inmaterial⁷⁵, que non poucas veces aparece vinculado aos itinerarios culturais. Neste sentido, cabe sinalar que o ordenamento xurídico español conta cunha tradición moi significativa nesta fronte.

Xa a Constitución española de 1978 lle atribuíu ao patrimonio cultural inmaterial unha referencia legal específica «pioneira no contexto constitucional europeo», que abriu logo o camiño a posteriores e orgánicas referencias normativas, sobre todo a Lei 16/1985, do 25 de xuño, do Patrimonio Histórico Español.

No preámbulo, a Constitución identifica, entre os fins da nación española, o de protexer todos os españois e pobos de España no exercicio dos seus dereitos humanos, as súas «culturas e tradicións», linguas e institucións.

O artigo 46, ademais, establece que os poderes públicos garantirán a conservación e promoción do «patrimonio histórico, cultural e artístico», utilizando un concepto máis amplo que o tradicional de patrimonio histórico-artístico, a través da referencia ao «valor cultural»; en realidade, amplía os ámbitos de protección tamén ao patrimonio cultural inmaterial.

⁷⁴ Sobre o tema, D. SANTIAGO IGLESIAS, *Los caminos*, cit. Nos mesmos termos art. 5, l.f) l. Patrimonio natural e biodiversidade.

⁷⁵ Véxanse J. F. Gabardón de la Banda, La tutela del Patrimonio Cultural Inmaterial en España: la Ley para la salvaguardia del Patrimonio Cultural Inmaterial, in *Anuario Jurídico y Económico Escurialense*, XLIX, 2016; V. Manzetti, Il patrimonio culturale immateriale tra ordinamento internazionale europeo e nazionale. spunti dall'esperienza spagnola, *Nomos*, 3, 2018; L. Mellado Ruiz, M. L. Roca Fernández-Castany M.L., Patrimonio Cultural Inmaterial, in *Ars Iuris Salmanticensis*, 3, 2015, 199 e ss.

No plano competencial, o artigo 149.2 dispón que o Estado considera o servizo da cultura («todos») como deber e atribución «esencial», a desenvolver de acordo coas comunidades autónomas.

Neste marco, a Lei 16/1985, do 25 de xuño, do Patrimonio Histórico Español, que non se refire exclusivamente ao patrimonio cultural inmaterial, senón que introduce a noción de Patrimonio Histórico Español, que se identifica cos «bens inmoables e mobles de interese artístico, histórico, paleontolóxico, arqueolóxico, etnográfico, científico ou técnico (...) o patrimonio documental e bibliográfico, os xacementos e zonas arqueolóxicas, así como as paraxes naturais, xardíns e parques, que teñan valor artístico, histórico ou antropolóxico. Así mesmo (...) os bens integrantes do Patrimonio Cultural Inmaterial...» entendido como “expresión relevante da cultura tradicional do pobo español nos seus aspectos materiais, sociais ou espirituais”.

Neste sentido, o ordenamento xurídico español xa aceptou de antemán, a nivel europeo, unha noción aberta de beneficio cultural á que se asocia a noción de itinerario turístico cultural. Non obstante, a lei non contiña medidas axeitadas para o patrimonio inmaterial, senón que prevía formas ordinarias de protección e valoración, aínda que insuficientes.

Un fenómeno similar caracterizou entón a lexislación das comunidades autónomas, que se limitou esencialmente ao recoñecemento formal da relevancia do elemento identitario das distintas comunidades ou, como máximo, á subvención de tradicións culturais rexionais concretas (desde o flamenco en Andalucía ás festas de San Fermín en Pamplona), chegando en ocasións a desencadear conflitos puntuais entre a lexislación das comunidades e a do Estado, como no caso da corrida de touros.

Como é ben sabido, o proceso descrito concluíu coa aprobación da Lei 10/2015, do 26 de maio, para a salvagarda do Patrimonio Cultural Inmaterial, que representa o «punto de chegada» do camiño de aplicación da Convención da Unesco en España e que pretende regular o patrimonio cultural inmaterial en todas as súas expresións.

Ben mirado, a lei de 2015 asígnalle un papel absolutamente central ao Estado. En concreto, o Plan Nacional é aprobado polo Goberno, por proposta do Ministerio de Educación, Cultura e Deporte, e representa o instrumento de xestión e cooperación entre a Administración xeral do Estado, as comunidades autónomas, as entidades locais e outras entidades públicas ou privadas, para a identificación dos criterios e metodoloxías de actuación e traballo esenciais para a salvagarda do patrimonio cultural inmaterial.

A Declaración de Manifestación Representativa do Patrimonio Cultural Inmaterial adoptada pola Administración do Estado é, polo tanto, a expresión dunha potestade moi penetrante en relación coas comunidades autónomas, dado que esta se concreta na adopción dunha serie de «medidas de salvagarda».

En definitiva, falta unha axeitada implicación das comunidades segundo un fenómeno que recordamos para os proxectos de lei italianos sobre itinerarios de turismo cultural.

En conclusión, o ordenamento xurídico español, malia ser precursor na proposta dunha disciplina orgánica sobre o patrimonio cultural, adopta un enfoque

“estadocéntrico” na aplicación da Convención da Unesco, traizoando deste xeito a razón de ser da noción de patrimonio cultural inmaterial, respecto da cal a participación da comunidade é un dos elementos centrais.

Por suposto, este aspecto ten un impacto significativo na cuestión do recoñecemento dos itinerarios de turismo cultural non só en España, senón tamén en Italia, onde aínda se carece dunha lexislación orgánica sobre o patrimonio cultural inmaterial, e a este respecto o proceso evolutivo parece aínda máis atrasado.

Bibliografía

- Accettura, B., Brocca, M., Tuccari, F.F., Turismo sostenibile e politiche territoriali. Profili giuridici, <https://www.ambientediritto.it/dottrina/turismo-sostenibile-e-politiche-territoriali-profil-giuridici/>
- Aicardi N., I vincoli paesaggistici tra Codice e l.r. n. 23/2009, Ist. Fed., 2010, 81 e ss.
- Albisinni, F.G., I contratti pubblici I contratti pubblici concernenti i beni culturali, in Giorn. dir. amm., 2016, 4, 514 e ss.
- Angiuli, A., Commento all’art. 135, en Commentario al codice dei beni culturali e del paesaggio ed. G. Leone, A. Tarasco, Padova, Cedam, 2006, p. 352 e ss.
- Amorosino, S., Introduzione al diritto del paesaggio, Roma, Laterza, 2010.
- Amorosino, S., Commento agli artt. 143-145, Codice dei beni culturali e del paesaggio, Bologna, Il Mulino, 2007, 551 e ss.
- Amorosino, S., Gli itinerari turistico culturali nell’esperienza amministrativa italiana, Aedon, 3, 2000.
- Arena, G., Amministrazione e società. Il nuovo cittadino, Riv. trim. dir. pubbl., 1, 2017, pp. 43-55.
- Arena, G., Iaione C. (eds.), L’Italia dei beni comuni, Roma, Carocci, 2012.
- Sau, S., Le frontiere del turismo culturale, Aedon, 1, 2020.
- Aredu, A., Analisi giuridica degli itinerari culturali, Aedon, 1, 2020.
- Aredu, A., Contributo allo studio degli itinerari culturali, Nápoles, 2019.
- Barbetta, G.P., Cammelli M., Della Torre S. (eds.), I distretti culturali. Dalla teoria alla pratica, Bologna, 2013.
- Bartolini, A., Commento agli artt. 136 e 140, en M. Cammelli, Il Codice dei beni culturali, cit., 521 y 536.
- Bombardelli, M. (ed.), Prendersi cura dei beni comuni per uscire dalla crisi, Editoriale Scientifica, Nápoles, 2016.
- Caia, G., Ghetti, G., La tutela dei centri storici. Discipline giuridiche, Turín, Giappichelli, 1997.
- Cammelli, M., Cooperazione, en C. Barbati, M. Cammelli, L. Casini, G. Piperata, G. Sciuolo, Diritto del patrimonio culturale, Bologna, Il Mulino, 2020, 308 e ss.
- Cammelli, M. Piperata G., Patrimoni culturali: innovazioni da completare; tensioni da evitare, Aedon, 1, 2022.
- Caputi Jambreggi, V., Interventi sul territorio extraurbano, Ecomusei, paesaggi, periferie, in giustamm.it, 2019, 11.

Regap



ESTUDOS

- Carpentieri, P., Appalti nel settore dei beni culturali (e archeologia preventiva), in *Urb. e app.*, 2016, 8-9, 1026 s.
- Carpentieri, P., I decreti correttivi e integrativi del Codice dei beni culturali e del paesaggio, *Urb e app.*, 2006, 625 e ss.
- Carpentieri, P., Salvaguardia dei valori del paesaggio, in G. Leone, A. Tarasco, *Commentario del Codice dei beni culturali e del paesaggio*, 2006, 841 e ss.
- Carpentieri, P., La nozione giuridica di paesaggio, *Riv. trim. dir. pubbl.*, 2004, 363 e ss.
- Carpentieri, P., Il decoro urbano: il problema degli usi e della conservazione dei centri storici. I beni culturali e la normativa urbanistica, https://www.giustamm.it/static/pdf/d/5009_ART_5009.pdf.
- Cartei, G.F., L'individuazione dei beni paesaggistici nel Codice dei beni culturali e del paesaggio: profili esegetici e aspetti problematici, in V. Piergigli, A.L. Maccari (eds.) *Il Codice dei beni culturali tra teoria e prassi*; Milán, 2006, 509 e ss.
- Cartei, G.F., Il paesaggio, in S. Cassese (ed.), *Trattato di diritto amministrativo, Diritto amministrativo speciale*, Milán, 2002, IV, 2110 e ss.
- Casini, L., Patrimonio culturale, in *Enc. dir., I tematici, III, Funzioni amministrative*, Milán, 2022, 817 e ss.
- Casini, L., Valorizzazione e gestione, in C. Barbati, M. Cammelli, L. Casini, G. Piperata, G. Sciuolo, *Diritto del patrimonio culturale*, Bologna, 2020, 214.
- Casini, L., Art. 151, in R. Garofoli, G. Ferrari (eds.) *Codice dei contratti pubblici*, Tomo II, Molfetta, 2017, 2280.
- Cassese, S., L'evoluzione degli istituti della cultura, in *Cultura come diritto: radici costituzionali, politiche e servizi*, Associazione Civita, 2019, 7-13.
- Cassese, S., I beni culturali dalla tutela alla valorizzazione, *Gda*, 7, 1998, 673 e ss.
- Civitaresse Matteucci, S., Il paesaggio nel nuovo Titolo V, Parte II della Costituzione, *Riv. giur. amb.*, 2003, 253 e ss.
- Civitaresse Matteucci, S., Governo del territorio e paesaggio, *ivi*, 283 e ss.
- Croce, M., de Nitto S., I partenariati per la valorizzazione del patrimonio dismesso, in disuso, in Moliterni (ed.) *Patrimonio culturale e soggetti privati*, Napoli, 2019, 169 e ss.
- Crosetti A., L'individuazione dei beni paesaggistici, in A. Crosetto, D. Vaiano, *Beni culturali e paesaggistici*, Turín, 2018, 216-217.
- Crosetti A., Beni culturali e valutazione dell'interesse pubblico (l'influenza del pensiero di A.M. Sandulli) in Id., Aldo M. Sandulli (1915-1984), *Attualità del pensiero giuridico del maestro*, Milán, 2004, 523 e ss.
- D'Alessio, G., I centri storici: aspetti giuridici, Milán, Giuffrè, 1983.
- Fantini, S., Il centro storico come bene paesaggistico a valenza culturale, *Relazione al Convegno. "I centri storici tra norme e politiche"*, Gubbio, 6-7 de junio de 2014, en *Aedon*, 2015.
- Fantini, S., Il centro storico come bene paesaggistico a valenza culturale, en *Aedon*, 2, 2015.
- Ferrucci, L., Le potenzialità economiche dei centri storici, en *Aedon*, 2, 2015.

- Fici, A., Gallo, L., Giglioni, F. (eds.) I rapporti tra pubbliche amministrazioni ed enti del terzo settore. Dopo la sentenza della Corte Costituzionale n. 131 del 2020, Nápoles, 2020.
- Fidelbo, E., Strumenti giuridici di valorizzazione del rapporto tra patrimonio culturale e territorio: il caso dei patti di collaborazione tra amministrazioni locali e cittadini, in *Aedon*, 3, 2018.
- Fracchia, F., Gili, L., Ecomusei e aree protette tra sussidiarietà e sviluppo sostenibile, in W. Cortese (eds.), *Diritto al paesaggio e diritto del paesaggio*. Actas del Congreso de Lampedusa, 21-23 de junio de 2007, Editoriale Scientifica, Nápoles, 2008.
- Fracchia, F., Governo del territorio e ambiente en S. Civitarese Matteucci, E. Ferrari, P. Urbani, *Il governo del territorio* (Atti del Convegno AIDU), Milán, 2003, 225 e ss.
- Frediani, E., I rapporti con la pubblica amministrazione alla luce dell'art. 55 del codice del Terzo settore, in *Non profit*, n. 1, 2017, 157 e ss.
- Gabardón de la Banda, J. F., La tutela del Patrimonio Cultural Inmaterial en España: la Ley para la salvaguardia del Patrimonio Cultural Inmaterial, in *Anuario Jurídico y Económico Escurialense*, XLIX, 2016.
- Gili, L., Il Codice del Terzo settore ed i rapporti collaborativi con la P.A., *Urb e app.*, 1, 2018, 15 e ss.
- Immordino, M., I piani paesaggistici nella giurisprudenza costituzionale, in M.A. Sandulli-M.R. Spasiano, P. Stella Richter (ed.), *Il diritto urbanistico in 50 di giurisprudenza della Corte costituzionale*, Nápoles, 2007, 135 e ss.
- Immordino, M., Individuazione del bene paesaggistico e valutazione comparativa di interessi, *Riv. giur. urb.*, 1988, 315 e ss.
- Immordino, M., *Vincolo paesaggistico e regime dei beni*, Milán, 1991.
- Lupo, A., La nozione positiva di patrimonio culturale alla prova del diritto globale, *Aedon*, 2, 2019.
- Malo, M. (ed.), *I centri storici come parte del patrimonio culturale*, Bolonia, Mulino, 2020.
- Manzetti, V. Il patrimonio culturale immateriale tra ordinamento internazionale europeo e nazionale. spunti dall'esperienza spagnola, *Nomos*, 3, 2018.
- Marzaro, P., Il nuovo regime del provvedimento di dichiarazione di notevole interesse pubblico: dal procedimento alla separazione delle funzioni di tutela dei beni paesaggistici, *Riv. giur. Urb.*, 2009, 131 e ss.
- Marzuoli, C., Il paesaggio nel nuovo Codice dei beni culturali, *Aedon*, 3, 2008.
- Mellado Ruiz, L., Roca Fernández-Castany, M.L., Patrimonio Cultural Inmaterial, in *Ars Iuris Salmanticensis*, 3, 2015, 199 ss.
- Morbidelli, G., Bartolini A., *L'immateriale economico nei beni culturali*, Turín, Giappichelli, 2016.
- Olivetti Rason, N., La natura ed il paesaggio nel diritto costituzionale, in A. Crosetti (ed.) *La tutela della natura e del paesaggio*, Trattato di diritto dell'ambiente, III, 59 e ss.

Regap



ESTUDIOS

- Palazzo, D., Le attività di interesse generale del terzo settore tra sussidiarietà e valori costituzionali, *Dir. Amm.*, 2, 2022,
- Pallottino, M., La pianificazione paesistica secondo il Codice dei beni culturali e del paesaggio, *Riv. Giur. urb.*, 2004, 525 e ss.13-552.
- Pariso, V., Tutela dei valori ambientali, paesaggistico-territoriali e semplificazione con l'azione amministrativa, *Riv. giur. ed.*, 1991, II, 27 e ss.
- Pellizzari, S., La co-progettazione come forma di collaborazione tra p.a. e enti del terzo settore, in *Munus*, n. 2, 2019, 545 e ss.
- Piperata, G., Paesaggio, in C. Barbati, M. Cammelli, L. Casini, G. Piperata, G. Sciuolo, *Diritto del patrimonio culturale*, cit., 274.
- Piperata, G., Cultura e sviluppo economico e di come addomesticare gli scoiattoli, in *Aedon*, 3, 2018.
- Quaglia, A., Commento all'art. 138 en M. A. Sandulli (ed.), *Codice dei beni culturali e del paesaggio*, Milán, 2006, 885 e ss.
- Reina, G., L'ecomuseo fra territorio e comunità, Id. (eds.) *Gli ecomusei, Una risorsa per il futuro*, Venecia, 2014.
- Rota, A., La tutela dei beni culturali tra tecnica e discrezionalità, Padua, 2002.
- Sciuolo, G., Il partenariato pubblico-privato in tema di patrimonio culturale dopo il Codice dei contratti, in *Aedon*, 3, 2021.
- Sciuolo, G., I beni culturali quali risorsa collettiva da tutelare - una spesa, un investimento, in *Aedon*, 3, 2017.
- Sciuolo, G., I vincoli paesaggistici «ex lege» origine e «ratio», *Aedon*, 2012.
- Sciuolo, G., A proposito delle valutazioni di compatibilità rispetto a vincoli storico artistici e paesaggistici, *Aedon*, 2018.
- Scoca, F.G., D'Orsogna D., Centri storici, problema irrisolto, in G. Caia, G. Ghetti, *La tutela dei centri storici*, cit.
- Severini, G., Centri storici: occorre una legge speciale o politiche speciali?, in *Aedon*, 2, 2015,
- Simonati, A., La disciplina regionale dei centri storici: caratteri e tendenze, in *Riv. giur. urb.*, 2, 2015, 295 e ss.
- Tarasco, A., *Il patrimonio culturale. Concetto, problemi, confini*, Nápoles, Ed. Scientifica, 2019.
- Urbani, P., Urbanistica, tutela del paesaggio e interessi differenziati (Nota a Corte cost., 21 dicembre 1985, n. 359), in *Le Regioni*, 1986, 665 e ss.
- Urbani, P., Commento all'art. 135, en M. Cammelli (ed.) *Il Codice dei beni culturali e del paesaggio*, cit., 518 e ss.
- Videtta, C., I centri storici al crocevia tra disciplina dei beni culturali, disciplina del paesaggio e urbanistica: profili critici, *Aedon*, 3, 2012.
- Vitale, C., Percorsi di valorizzazione sostenibile del patrimonio culturale e promozione turistica: la disciplina degli itinerari enogastronomici per lo sviluppo dei territori, *Agr. ist. merc.*, 3, 2018, 51 e ss.
- Vitale, C., La valorizzazione del patrimonio culturale delle aree interne. Considerazioni preliminari, *Aedon*, 3, 2018.

Volpe, G., Patrimonio al futuro. Un manifesto per i beni culturali ed il paesaggio, Milán, Electa, 2015.

Webgrafía

Directiva ministerial “Anno dei Cammini d’Italia, <https://storico.beniculturali.it/mibac/multimedia/MiBAC/documents/feed/pdf/Direttiva%202016-imported-56667.pdf>.

Mapeamento das restricións da paisaxe <https://sitap.cultura.gov.it/>.

https://media.beniculturali.it/mibac/files/boards/388a5474724a15af0ace7a40ab3301de/file_pdf/Pianificazione%20paesaggistica%20-%20Quadro%20sinottico%20-%20aggiornamento%20giugno%202021.pdf.

Strategia nazionale per le aree interne: definizione, obiettivi, strumenti e governance, Materiali Uval, 2014, MUVAL_31_Aree_interne.pdf. Véase también las Linee guida del Mibact per la Strategia nazionale per le aree interne,

Directrices para a Estratexia Nacional de Áreas Internas,

http://focus.formez.it/sites/all/files/linee_guida_mibact_v05122016.pdf.

Area interior Versante Ionico Serre, <https://www.agenziacoessione.gov.it/wp-content/uploads/2022/01/Snai-Versante-Ionico-Serre-Doc-strategico-22.3.21.pdf>.

Gal Serre Calabresi, <https://www.galserrecalabresi.it/biodistretto-delle-serre/>.

THE ICOMOS CHARTER ON CULTURAL ROUTES, https://www.icomositalia.com/_files/ugd/57365b_d8d00a05c0da4f5f83d87b5771796fd7.pdf.

Itinerarios culturais europeos, <https://www.coe.int/it/web/cultural-routes/about>.

Enlarged partial agreement, [https://www.coe.int/it/web/cultural-routes/about-the-epa#:~:text=L'Accordo%20Parziale%20Allargato%20\(APA,con%20altri%20paesi%20e%20regioni](https://www.coe.int/it/web/cultural-routes/about-the-epa#:~:text=L'Accordo%20Parziale%20Allargato%20(APA,con%20altri%20paesi%20e%20regioni).

WHC Unesco guidelines <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>.

Appia Antica na lista do patrimonio cultural mundial, <https://www.unesco.it/it/news/il-ministero-della-cultura-avvia-liter-di-candidatura-della-via-appia-antica-per-liscrizione-nella-lista-del-patrimonio-mondiale-dellunesco/>.

Disposicións para a promoción das rutas como itinerarios culturais.

Delegación no Goberno sobre rutas, 5.8.2021

<https://www.senato.it/service/PDF/PDFServer/BGT/01313729.pdf>.

Disposicións para a promoción das rutas como itinerarios culturais, 9.2.2022

<https://www.senato.it/leg/19/BGT/Schede/FascicoloSchedeDDL/ebook/56673.pdf>.

Convocatoria pública para a valorización de municipios con sitios UNESCO e cidades creativas

<https://www.anticorruzione.it/-/delibera-n.-538-del-21-novembre-2023>.

Secretaría Rexional Ministerio de Cultura da Rexión de Calabria,

<https://www.beniculturalicalabria.it/schede.php?id=147>.

Plan estratéxico de turismo

<https://www.ministeroturismo.gov.it/wp-content/uploads/2021/11/Piano-Strategico-del-Turismo-2017-2022.pdf>.

Regap



ESTUDOS

Cara a un enfoque integrado do patrimonio cultural de Europa, Comunicación da
Comisión Europea, 22.7.2014,

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/IT/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0477&qid=1416225231764&from=IT>.

ICOM & OECD, Cultura e desenvolvemento local: maximizar o impacto: unha guía
para gobernos, comunidades e museos locais,

<http://www.oecd.org/cfe/leed/OECD-ICOM-GUIDE-MUSEUMS-IT.pdf>.

Rutas de Italia <https://camminiditalia.cultura.gov.it/cammini/>.